

Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra

Laura Prascevičiūtė,
Paveldosaugos magistro studijų programos II kurso studentė

Magistro darbas

VALAKŲ REFORMOS PAVELDAS VIDURIO LIETUVOJE

Darbo vadovė: dr. Justina Poškienė

Vilnius 2007

TURINYS

Įvadas.....	3
I. Valakų reformos reikšmė ir jos įtaka Lietuvos kraštovaizdžiui.....	13
1.1. Valakų reforma Lietuvos istorijoje.....	13
1.2. Lietuvos kraštovaizdis iki ir po Valakų reformos.....	16
1.2.1. Kaimo kraštovaizdis.....	16
1.2.2. Miestelio kraštovaizdis.....	19
II. Valakų reforma Upytės valsčiuje ir jos paveldas.....	21
2.1. Upytės valsčiaus valstybinių žemių pertvarka.....	21
2.2. Valakų reformos paveldo Upytės valsčiuje lokalizavimas.....	26
2.3. Išlikęs Valakų reformos paveldas.....	30
III. Valakų reformos paveldas valstybės apsaugoje ir šio paveldo apsaugos metmenys.....	39
Išvados.....	45
Šaltiniai.....	47
Literatūra.....	50
Priedų sąrašas	54
1 priedas.....	55
2 priedas.....	56
3 priedas.....	57
4 priedas.....	58
5 priedas.....	59
6 priedas.....	68
7 priedas.....	69
8 priedas.....	70
9 priedas.....	71
10 priedas.....	72
11 priedas.....	73
12 priedas.....	74
13 priedas.....	75
14 priedas.....	76
15 priedas.....	81
Santrauka anglų kalba.....	82

ĮVADAS

Valakų reforma, kuri Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybinėse žemėse pradėta vykdyti XVI a. viduryje, daugiausia siejama su pokyčiais socialinėje bei ekonominėje srityse, tačiau reforma ne tik pakeitė agrarinius dvaro ir kaimo santykius, žemdirbystės sistemą, bet ir visiškai pertvarkė Lietuvos kraštovaizdį. Kai kurie šio kraštovaizdžio elementai – gatviniai rėžiniai kaimai perplanuotų miestelių stačiakampio plano fragmentai, fragmentinis palivarkų tinklas išliko iki mūsų dienų kaip paveldo objektai. Valakų reformos paveldas – viena iš mažiausiai tirtų Lietuvos paveldo grupių. O juk XVI a. susiformavęs kraštovaizdis ir atskiri jo elementai beveik nepakitę išsilaikė net keturis šimtmečius – iki XX a. pirmųjų dešimtmečių. Valakinio kraštovaizdžio struktūra Lietuvoje ėmė nykti XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje pradėjus įgyvendinti vienkiemines bei XX a. viduryje kolūkinę reformas.

Mokslo darbuose, kalbant apie Valakų reformos įtaką kraštovaizdžiui, dažniausiai nagrinėjami atskiri šio kraštovaizdžio elementai: reformos įtaka miesteliams, gatvinių rėžinių kaimų susiformavimas, tačiau beveik netirta lieka viso valakinio kraštovaizdžio kaip reiškinių problematika: nuo išlikusių elementų lokalizavimo iki jų apsaugos. Todėl šis **darbas aktualus** bandymu atlikti pirmą kompleksinę Valakų reformos paveldo analizę – nuo valakinio paveldo identifikavimo, lokalizavimo iki apskaitos, apsaugos. Atvejo studijai pasirinkti ne regionai, kuriuose yra didžiausia išlikusių valakinio kraštovaizdžio elementų koncentracija (Pietryčių ir Rytų Lietuva) ir kurie susilaukė didesnio tyrinėtojų dėmesio, o savitu šio paveldo vakuumu kai kurių tyrinėtojų¹ laikomas Vidurio Lietuvos regionas. Vidurio Lietuvos geografinė sritis, sutampa su Lietuvos vidurio žemuma, kuri apima Šiaurės Lietuvos lygumą, Vidurio Lietuvos lygumą ir Pietvakarių Lietuvos lygumą.² Siekiant susiaurinti tyrimo teritoriją, pasirinkta ne visa Vidurio Lietuvos geografinė sritis, o tik ta teritorija, kurią užėmė Vidurio Lietuvoje Valakų reformos metu egzistavęs teritorinis administracinis vienetas – Upytės valsčius. Šios teritorijos pasirinkimą sąlygojo išlikęs Valakų reformos metu surašytas Upytės valsčiaus karališkųjų žemių inventorių, kuris vienintelis leidžia identifikuoti valstybinėse Upytės valsčiaus žemėse susidariusius gatvinius kaimus ir perplanuotus miestelius. Upytės vardas siejasi su keliais vienas kitą keitusiais teritoriniais – administraciniais vienetais: žemė, valsčius, pavietas.³ Valakų reforma valstybinėse žemėse pradėta vykdyti tuo metu, kai Upytė dar buvo valsčius, o privačiose Upytės žemėse ji buvo vykdoma ir daug vėliau – po 1565-1566 m. vykusios

¹ ŠEŠELGIS, K. *Lietuvių liaudies architektūros paminklai. Gatviniai ir vienkieminiai Aukštaitijos kaimai*. Vilnius, 1998, t.5, p.7-10.

² *Lietuvos TSR fizinė geografiija*. Vilnius, 1958, t.1, p. 462-463.

³ KIAUPA, Z. Upytės miestietiškujų gyvenviečių tinklo formavimasis XV-XVI a. pirmoje pusėje. In *Iš Panevėžio praeities: Upytės žemei 750 metų*. Panevėžys, 2004, p.57

administracinės reformos, kurios metu valsčiai buvo performuoti į pavietus. Ši reforma nepakoregavo Upytės ribų. Dėl Upytės pavieto pasakyta, kad jis liko toks, kaip buvo.⁴ Todėl tiriamą teritoriją – Upytės valsčius/pavietas, lieka nepakitusi. Šios teritorijos ribas yra apibrėžę keletas tyrinėtojų (1-4 priedai).⁵ Į jų apibrėžtą teritoriją tyrimo metu ir orientuojamasi. Į Upytės valsčiaus teritoriją įėjo dabartinis Pasvalio administracinis rajonas, Pakruojo rajonas, didžioji dalis Panevėžio rajono, šiaurės rytinė Radviliškio, taip pat vakarinės Biržų ir Kupiškio bei šiaurinė Kėdainių rajonų teritorijų dalys.

Šis tyrimas aktualus ir savo **problematiškumu**. Nors tipologinė paveldo samprata plečiasi, mokslo darbuose ar paveldosaugos sistemoje Valakų reformos paveldo terminas neegzistuoja taip, kaip egzistuoja pramonės paveldo, gynybinio paveldo ar kitų paveldo grupių, kurias nulėmė tam tikri visuomenės gamybiniai, socialiniai ar politiniai veiksmai, sąvokos. Neįteisinta šios paveldo grupės samprata neleidžia suvokti šio paveldo kompleksinės vertės, o kartu ir integraliosios jo apsaugos būtinybės. Dėl itin fragmentiškų Valakų reformos įtakoje susiformavusio paveldo tyrimų tampa sudėtinga atskirus objektus įvertinti paveldosauginiu požiūriu kraštovaizdžio raidos kontekste.

Šio darbo detalaus tyrimo **objektas** - Valakų reformos įtakoje Upytės valsčiaus valstybinėse žemėse susiformavę objektai. Tyrimo objekto sudėtinės dalis galime įvardinti taip: Valakų reformos metu Upytės valsčiuje susiformavęs kraštovaizdis ir atskiri jo elementai - perplanuoti miesteliai, suformuoti gatviniai režiniai kaimai, palivarkų tinklas. Darbo objektas analizuojamas keliais aspektais - paveldotyrimiu bei paveldosauginiu. Galima išskirti keletą tyrimo objekto raidos periodų: 1) XVI a. vidurys – XX a. pirmieji dešimtmečiai – valakinio kraštovaizdžio susiformavimas ir raida; 2) Nuo XX a. pirmos pusės – valakinio kraštovaizdžio nykimo laikotarpis.

Darbo **tikslas** - lokalizuoti valstybinėse Upytės valsčiaus žemėse Valakų reformos paveldą ir išnagrinėti paveldo situaciją paveldosaugos aspektu bei pateikti saugojimo metmenis. Siekiant užsibrėžto tikslo, iškyla konkretūs **uždaviniai**: 1) aptarti Valakų reformos reikšmę ir jos įtaką Lietuvos kraštovaizdžiui; 2) išanalizavus Valakų reformos eigą valstybinėse Upytės valsčiaus žemėse, nustatyti bei lokalizuoti reformos įtakoje susiformavusį paveldą, išsiaiškinti dabartinę šio paveldo būklę bei išlikimo laipsnį; 3) atskleisti Valakų reformos paveldo apskaitos ir apsaugos problematiką bei pateikti Valakų reformos paveldosaugos metmenis. Pagrindiniai **metodai**, kuriais sprendžiami šie uždaviniai – analizės, sisteminimo, palyginamasis, istorinės

⁴ Литовская метрика. Русская историческая библиотека. Юрьев, 1914, т.30, с.884.

⁵ MAKSIMAITIENĖ, O. Upytės senovė. In *Upytė*. Vilnius, 1986, p.22; MILIUS, J. Upytės apylinkių žemės naudojimas, žemėvalda ir žemėtvarka valakų reformos laikais. In *Upytė*. Vilnius, 1986, p.31; LUKINAS, M. Upytės krašto miškai XVI amžiuje. *Girios*, 1974, nr.2, p.12-13; VILIMAS, D. Upytės pavietas XVI a. pabaigoje. In *Iš Panevėžio praeities: Upytės žemei 750 metų*. Panevėžys, 2004, p.56.

geografijos, istorinės kartografijos, lauko tyrimų. Šiame darbe buvo atliktas paveldotyrinis tyrimas bei paveldosauginė tyrimo metu gautų rezultatų analizė.

Darbas sudarytas iš trijų skyrių. Pirmasis šio darbo skyrius skirtas supažindinti su Valakų reformos eiga Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, reforma vertinama socialiniu, ekonominiu bei techniniu aspektais, analizuojama šių veiksnių įtaka Lietuvos kraštovaizdžiui. Antrajame skyriuje pateikiami paveldotyrinio tyrimo rezultatai: nustatyti Valakų reformos metu valstybinėse Upytės valsčiaus žemėse susiformavę valakinio kraštovaizdžio elementai, šių elementų, kaip reformos paveldo, lokalizavimo metu gauti rezultatai, aptariami lauko tyrimų metu gauti rezultatai – Valakų reformos paveldo išlikimo laipsnis ir priežastys, nulėmusios jo nykimą. Trečiajame skyriuje supažindinama su Valakų reformos paveldo valstybinės apsaugos principais, pateikiami Valakų reformos paveldo paveldosaugos metmenys. Darbas papildytas žemėlapiais, fotografijomis, svarbiausi darbo teiginiai ir tyrimų rezultatai susisteminti lentelėse.

Sąvokų apibrėžimas. Kalbant apie materialiuosius Valakų reformos įtakoje susiformavusius objektus bei jų apsaugą šiame darbe vartojamos *paveldo*, *paveldo vertybių*, *kraštovaizdžio*, *Valakų reformos paveldo* sąvokos. Paveldo sampratos problematika susilaukia vis didesnio tyrinėtojų dėmesio.⁶ Pastaruoju metu, sutariama, kad *paveldu* laikytinas visas kultūros ir gamtos palikimas, kurį paveldime iš praeities ir iš kurio privalome atsirinkti saugotinas vertybes. *Nekilnojamas materialusis paveldas* – tai visas iš praeities paveldėtas medžiaginis kultūros ir gamtos turtas, kuris yra eksterjerinėje aplinkoje ir susijęs su konkrečia vieta, pradedant pavieniu medžiu ar pavieniu kultūros medžiaginiu objektu ir baigiant sukultūrinto kraštovaizdžio išskirtinėmis vietomis ir vietovėmis. Tai kraštovaizdžio dėmuo, istoriškoji jo vertybių dalis.⁷ Tuo tarpu paveldo objektai, turintys didžiausią meninę, informacinę ir kraštotvarkinę galią, bei socialine ir kultūrine prasme sudarantys vertingiausią medžiaginio nekilnojamojo paveldo dalį, įvardinami *paveldo vertybėmis*.⁸ *Kraštovaizdis* čia suvokiamas kaip gamtos ir žmogaus sąveikos rezultatas,⁹ sukultūrintas kraštovaizdis – kaip žmogaus ir gamtos įvairiakryptės sąveikos įvairiavertis rezultatas, o kultūrinis kraštovaizdis – žmogaus ir aplinkos darnaus sambūvio kokybiškas rezultatas.¹⁰

⁶ BUČAS, J. Paveldosaugos objektas. *Literatūra ir menas*. 1992, nr.8; Bučas J. Palikimas ar paveldas. *Naujasis Dienovidis*. 1993, nr. 17; BUČAS, J. Kai kurie kultūros vertybių sampratos ir apskaitos klausimai. *Kultūros paminklai*. Vilnius, 1994, t.1, p.129-143; ČEPAITIENĖ, R. Požiūriai į kultūros paveldą dabarties Lietuvoje. *Kultūros paminklai*. Vilnius, 2002, t.9, p.10-18; ČEPAITIENĖ, R. *Laikas ir akmenys. Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*. Vilnius, 2005; GLEMŽA, J. R. *Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga ir tvarkymas*. Vilnius, 2002; ROŽANKEVIČIŪTĖ, A. Istorinis paminklas: sampratos disonansai ir genezės problema. *Kultūros paminklai*. Vilnius, 2005, t.12, p.17-24.

⁷ BUČAS, J. *Kraštotvarkos pagrindai*. Vilnius, 2001, p.194.

⁸ Ten pat, p.194.

⁹ *Europos kraštovaizdžio konvencija*. Vilnius, 2001, p. 4.

¹⁰ BUČAS, J. *Kraštotvarkos pagrindai*. Kaunas, 2001, p.31.

Tad šiame darbe *Valakų reformos paveldu* laikome reformos metu susiformavusį ir iš praeities paveldėtą valakinį kraštovaizdį bei atskirus šios kompleksinės sąrangos objektus. Valakų reformos paveldui šiame darbe priskiriami visi išlikę relikvai, nežiūrint į tai, kad visuomenėje jie dažniausiai nėra atpažįstami. Informacijos stoka dažnai neleidžia žmonėms suvokti senojo materialaus paveldo vertės – „skaityti“ kraštovaizdį, suprasti ir įvertinti šios reformos paliktus pėdsakus kraštovaizdyje kaip paveldo objektus.

Kalbant apie Valakų reformos paveldo kaip kompleksinio darinio apsaugą, būtina pateikti *integruotos paveldosaugos* apibrėžtį – tai gamtos ir kultūros vertybių apsaugos bendrų veiksmų veikla siekiant išsaugoti ir panaudoti kultūros ir gamtos paveldo vertybes kaip valstybės turtą ir kraštotvarkos išteklius.¹¹

Darbe vartojami ir tokie Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės administracinio suskirstymo vienetų žymintys terminai: *laukas, žemė, valsčius, pavietas, vaitystė, vaivadija*. Apibrėžiant Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės teritorinį suskirstymą, laikytasi Lietuvos istoriografijoje vyraujančių pozicijų. *Žemė* – tai teritorinis vienetas, gyvavęs X-XIII a. I pusėje. Žemė susidėjo iš apylinkių arba pilių apygardų, o šios savo ruožtu iš teritorinių bendruomenių – kelių ar keliolikos laukų.¹² *Laukas* arba kitaip – kaimo bendruomenė, apėmė didelį žemės plotą su daugeliu sodžių. Dirbamą žemę laukininkai buvo pasidaliję – kiekviena sodyba savo dalį tvarkė kaip savo nuosavybę, kitos naudmenos naudotos bendrai.¹³ Žemę valdžiusius kunigaikščius pakeitus Didžiojo kunigaikščio vietininkais, žemės virto valsčiais.¹⁴ *Valsčiai* žinomi nuo XIV a. pabaigos, juos kaip ir iki tol žemes, sudarė lauko bendruomenės, bajorų kiemai. Lauko bendruomenė buvo panaikinta per XVI a. įvykdytą Valakų reformą – valstiečiai sukelti į gatvinius kaimus, o kaimai sujungti į naują administracinį teritorinį vienetą – *vaitystes*.¹⁵ Valsčiai buvo panaikinti po 1564 – 1566 metų administracinės ir teismų reformos. Lenkijos administracinio padalijimo pavyzdžiu įvestas naujas administracinis vienetas - *pavietas*. Kai kurie pavietai prilygo senajai valsčiaus teritorijai (kaip Upytės pavietas), kiti apėmė po kelis valsčius. Pavietai tapo bajorų luominės savivaldos institucijų, teismų bei karinio šaukimo centrais.¹⁶ *Vaivadija* – stambiausias teritorinis administracinis vienetas, valdomas vaivados.

¹¹ Ten pat, p.78.

¹² GUDAVIČIUS, E. Žemė. In *Tarybų Lietuvos enciklopedija*. Vilnius, 1988, t.4, p. 653; GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, t.1, p.33-36.

¹³ JURGINIS, J. *Lietuvos valstiečių istorija (nuo seniausių laikų iki baudžiavos panaikinimo)*. Vilnius, 1978, p.14-15.

¹⁴ GUDAVIČIUS, E. Žemė. In *Tarybų Lietuvos enciklopedija*. Vilnius, 1988, t.4, p.653; GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, t.1, p.93.

¹⁵ JURGINIS, J. *Lietuvos valstiečių istorija (nuo seniausių laikų iki baudžiavos panaikinimo)*. Vilnius, 1978, p.73.

¹⁶ TYLA, A.; ir VANSEVIČIUS, S. Apskritis. In *Tarybų Lietuvos enciklopedija*. Vilnius 1985, t.1, p.92; AVIŽONIS, K. Rinkiniai raštai. Vilnius, 1994, p. 71.

Pirmosios vaivadijos įsteigtos 1413 m., panaikintos - 1795 m. Vaivadijas sudarė keletas vaitysčių, po 1564 - 1566 m. reformų jas sudarė pavietai.¹⁷

Šaltinių ir literatūros apžvalga. Svarbiausius tyrimo šaltinius, leidžiančius pažinti Valakų reformos eigą, principus, identifikuoti bei lokalizuoti Upytės valsčiaus Valakų reformos paveldą, sudaro istorijos ir kartografijos šaltiniai bei paveldosaugos dokumentai.

Pagrindiniai *istorijos šaltiniai* yra XVI – XVII a. teisės aktai ir inventoriai:

1. 1557 m. balandžio 1 d. išleistuose 49 straipsnių valakų reformos nuostatuose „Устава на волоки“,¹⁸ 1557 m. spalio 20 d. nuostatų papildymuose, 1558 m. gegužės 20 d. ir 1558 m. lapkričio 20 d. instrukcijose matininkams ir revizoriams, 1558 m. liepos 20 d. įstatyme apie miestų ir miestelių prievolių sutvarkymą bei 1567 m. instrukcijoje girininkams apie valstybinių miškų tvarkymą,¹⁹ nustatyta reformos esmė, principai ir uždaviniai. Šie nuostatai – pirminis šaltinis, leidžiantis nustatyti, kokie nauji kraštovaizdžio elementai susidarė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje Valakų reformos vykdymo metu.

2. Po atlikto Upytės valsčiuje valstybinių žemių valakais matavimo, 1556 m. sudarytas Didžiojo kunigaikščio revizoriaus Jono Gradovskio Upytės valsčiaus inventorius²⁰ yra pagrindinis tyrimo šaltinis Valakų reformos metu Upytės valsčiuje pertvarkytų miestelių ir įkurtų kaimų nustatymui. Vykdamas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje Valakų reformą, revizoriai patikrindavo atliktus matavimo darbus, išklaUSDavo skundus ir surašydavo gyventojų

¹⁷ GUDAVIČIUS, E. Vaivadija. In *Tarybų Lietuvos enciklopedija*. Vilnius, 1988, t.4, p.428; GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, t.1, p.392-393; AVIZONIS, K. *Rinkiniai raštai*. Vilnius, 1994, p. 78; GALINIENĖ, B.; ir STAČIOKAS, R. Istorinis Lietuvos administracinis padalijimas. *Mokslas ir gyvenimas*. 1995, nr.2, p.4.

¹⁸ 1557 m. balandžio mėn. 1 d. D. k. Žygimanto Augusto valakų įstatymas. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t.1, p.172-178; Старинная Опись Уставы на волоки. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.33, p.539-585.

¹⁹ 1557 m. spalio mėn. 20 d. Iš Valakų įstatymo pakeitimų. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t.1, p.177-178; 1562 m. spalio mėn. 31 d. Valsčiaus vaitų pareigos, prižiūrint valstiečių gyvenimą ir ūkininkavimą. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t.1, p.178-179; 1557, октябрь 20. Дополнения и исправления Уставы на волоки, установленныя великимъ княземъ Сигизмундомъ Августом. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.33, p.585- 590; 1558, мая 20. Инструкция, данная великимъ княземъ Сигизмундомъ Августом. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.33, p.590-592; 1558, июня 20. Постановления великаго князя Сигизмунда Августа объ отправлении подводной повинности городами, местечками и Русскими волостями, о налоге на торговлю, шинкъ и ремесло и объ организации подводнаго дела. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.33, p.592-599; 1558, октябрь 20. Дополнения и исправления постановлений отъ 20 июня 1558 года, установленныя великимъ княземъ Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.33, p.599; Безъ даты. Устава, данная великимъ княземъ Сигизмундомъ Августомъ для определения обязанностей старость, державцевъ и урядниковъ замковъ, державъ и дворовъ господарскихъ Великаго Княжества Литовского, въ Виленскомъ и Троцкомъ поветахъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.33, p.599-622; 1567, февраля 27. Устава и инструкция господарскимъ лесничимъ, данная великимъ княземъ Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.33, p.622-628

²⁰ *Инвентарь Упитской волости, въ Жмудской Земле*. Lietuvos Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skygius, f.16-132. 1554 г. Инвентарь Упитской волости, въ Жмудской Земле. *Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси*. Вильна, т.VIII, 1870, p. 3-120.

prievoles. Šiame inventoriuje aprašyti Upytės valsčiui priklausę Šeduvos bei Panevėžio miesteliai, 56 vaitystės su 357 kaimais ir daugelis užsienių. Inventoriuje nurodytas valakų kiekis, žemės kokybė miesteliuose, kaimuose ir užsieniuose, jų ribos, činčas. Išliko tik šio dokumento originalo rankraštinis nuorašas, padarytas 1624 m. Šis nuorašas buvo duotas iš valstybės izdo Jeronimui Valavičiui, Žemaitijos seniūnui, Upytės, Šiaulių ir Kobrino laikytojui „jo žiniai ir karaliaus žemių apsaugai“. 1699 m. šis nuorašas iš dėdės Jurgio Zavadskio, Smolensko stalininko, perėjo Kazimiero Ščesnovičiaus nuosavybėn, o šis perdavė jį Onai Zavadskienei Belozoraitei.²¹ Inventoriaus nuorašas laikytas Vilniaus viešosios bibliotekos Rankraščių skyriuje. Karo metu 1915 m. jis buvo išvežtas į Rusiją, o 1946 m. gražintas Lietuvai, pateko į Lietuvos Mokslų akademijos Centrinės bibliotekos Rankraščių skyrių.²² Inventoriaus išrašas publikuotas 1870 m. Vilniaus archeografinės komisijos rinkinyje.²³ O.Maksimaitienė nurodo, jog šiame rinkinyje pateikti neteisingi inventoriaus sudarymo metai – 1554. Tačiau inventoriuje randama žinių jog matavimas kai kuriose vaitystėse dar buvo vykdomas ir 1555-1556 m.²⁴

3. XVI a. privačių dvarų inventoriai, kuriuose minimi ir valakais išmatuoti kaimai bei miesteliai. Keliolika Upytės dvarelių inventorių paskelbta archyvinių dokumentų publikacijoje „Istorijos archyvas“²⁵ ir „Lietuvos inventoriai“.²⁶

Kartografijos šaltiniai. Svarbiausi šaltiniai Valakų reformos paveldo lokalizavimui – XIX – XX a. pradžios kartografija. Lietuvos topografavimas pradėtas tik XIX a. pirmoje pusėje. Karo topografijos korpusas pradėjo topografuoti Lietuvos teritoriją 1819 m. 1830 m. Rusijos

²¹ Ten pat, p. 120.

²² MAKSIMAITIENĖ, O. Keletas pastabų dėl seniausio Upytės valsčiaus 1556 m. inventoriaus. *Bibliotekininkystė ir bibliografija*. Vilnius, 1963, t.2 p.207-209.

²³ *Инвентарь Упитской волости, въ Жмудской Земле*. Lietuvos Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, f.16-132.

²⁴ MAKSIMAITIENĖ, O. Keletas pastabų dėl seniausio Upytės valsčiaus 1556 m. inventoriaus. *Bibliotekininkystė ir bibliografija*. Vilnius, 1963, t.2, p.207-209.

²⁵ 1569.VI.7. Plonėnų dvarelio, Upytės pav., inventorius. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t.1, 1934; 1585.V.7. Paistrės, Upytės pav., inventorius. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t.1, 1934; 1585.IX.26. Berštelių dvaro ir jo palivarkų, Upytės pav., inventorius. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t.1, 1934; 1587.III.3. Upytės dvaro ir jo kaimų inventorius. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t.1, 1934; 1594.III.24. Nevėžnykų dvaro ir kaimų, Upytės pav., žmonių sąrašas. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t.1, 1934; 1596.IX.22. Eirimaičių dvaro, Upytės pav., inventorius. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t.1, 1934; 1597.VII.22. Lelaukių kaimo, Upytės pav., inventorius. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t.1, 1934; 1600.X.17. Kaukėnų dvaro, Upytės pav., inventorius. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t.1, 1934;

²⁶ 1653 m. balandžio 23 d. Kundrėnų palivarko, Upytės pavieto, inventorius. *Lietuvos inventoriai XVII a.* Vilnius, 1962; 1684 m. balandžio 23 d. Pajuostės dvaro, Upytės pavieto, inventorius. *Lietuvos inventoriai XVII a.* Vilnius, 1962; 1642 m. balandžio 20 d. Gružių dvaro, Upytės pavieto, inventorius. *Lietuvos inventoriai XVII a.* Vilnius, 1962; 1670 m. balandžio 23 d. Žeimelio miestelio, Upytės pavieto, inventorius. *Lietuvos inventoriai XVII a.* Vilnius, 1962; 1693 m. birželio 24 d. Judeikių, arba Lieporių, dvaro, Upytės pavieto, inventorius. *Lietuvos inventoriai XVII a.* Vilnius, 1962; 1692 m. lapkričio 11 d. Savitiškio dvaro, Upytės pavieto, inventorius. *Lietuvos inventoriai XVII a.* Vilnius, 1962.

karo vadovybė jau turėjo pirmuosius Lietuvos topografinius žemėlapius (1:21 000 mastelio), kurie vis papildomi bei patikslinami dar ilgai buvo naudojami ir tarpukario Lietuvoje.²⁷ 1845 m. pradėti ruošti trijų varstų „Kariniai topografiniai europinės Rusijos žemėlapiai“ (1:126 000 mastelio). Pirmiesiems Lietuvos teritorijos žemėlapiams pasenus, 1870 m. buvo pradėta nauja 1:21 000 mastelio nuotrauka, kuri 1907 m. jau buvo baigta. Iki Pirmojo pasaulinio karo pradžios iš šios medžiagos, ją vis patikslinant, buvo leidžiami 1:42 000, o per karą – dukart smulkesnio mastelio žemėlapiai. Keturis kartus sumažinus 1:21 000 mastelio nuotrauką, 1912 m. buvo pradėtas leisti 1:84 000 mastelio žemėlapis.²⁸

Kadangi šie žemėlapiai buvo slapti, juos daugindavo tik išimtiniais atvejais, su specialiais leidimais ir darydavo tik labai nedaug egzempliorių, todėl tik nedidelė jų dalis pasiekė mūsų dienas. Šiais žemėlapiais naudodamiesi vokiečiai išleido „Vakarų Rusijos žemėlapi“ („Karte des Westlichen Russlands“ (1:100 000 mastelio). Anot tyrinėtojo A. Samo, šie žemėlapiai vietoje nebuvo tikslinami, todėl perbraižant buvo padaryta klaidų. Nors žemėlapiai ir turėjo trūkumų, tačiau Lietuvos kariuomenė jais naudojosi netgi tarpukariu.²⁹ Visuose šiuose žemėlapiuose randame pavaizduotas valakinių kaimų teritorines struktūras, senųjų kelių tinklą (6-8 priedai).

Paveldosaugos dokumentams priskiriami įvairūs teisės aktai, reglamentuojantys Valakų reformos metu susiformavusio paveldo apsaugą. Integruotosios paveldosaugos principus apibrėžia keletas svarbiausių tarptautinių dokumentų: 1972 m. Pasaulio kultūros ir gamtos paveldo globos konvencija ir 1976 m. šios konvencijos taikymo Operatyviosios gairės, 1972 m. Kultūros ir gamtos paveldo apsaugos nacionaliniu lygiu rekomendacija, 2000 m. Europos kraštovaizdžio konvencija.³⁰ Lietuvos Respublikos teisinę bazę, kurioje nusakomi paveldo išaiškinimo, apskaitos, apsaugos, tvarkymo ir aktualizavimo principai, sudaro Lietuvos Respublikos įstatymai: Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas, Saugomų teritorijų įstatymas, su paveldo apsauga susijusių žinybų sprendimai.³¹ Valakų reformos paveldo apskaitai sekti ypač informatyvus Kultūros vertybių registras.³²

²⁷ SAMAS, A. *Žemėlapiai ir jų kūrėjai*. Vilnius, 1997, p.55-56; MAKSIMAITIENĖ, O. *Lietuvos istorinės geografijos ir kartografijos bruožai*. Vilnius, 1991, p.127-128.

²⁸ SAMAS, A. *Žemėlapiai ir jų kūrėjai*. Vilnius, 1997, p.56-57.

²⁹ Ten pat, p.58.

³⁰ *Pasaulinio gamtos ir kultūros paveldo globos konvencija*. [žiūrėta 2006 m. Gruodžio 2 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.heritage.lt/t_aktai/konvencijos/paveldo_globos.htm>; *Europos kraštovaizdžio konvencija*. Vilnius, 2001.

³¹ *Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymas*. [žiūrėta 2006 m. Gruodžio 2 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.heritage.lt/t_aktai/istatymai/nkvai.htm>; *Lietuvos Respublikos Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas*. [žiūrėta 2006 m. Gruodžio 2 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.heritage.lt/t_aktai/istatymai/nkpai.htm>; *Lietuvos Respublikos Saugomų teritorijų įstatymas*. [žiūrėta 2006 m. Gruodžio 2 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.heritage.lt/t_aktai/istatymai/saugomu_teritoriju.htm>; *Lietuvos etnografinių kaimų išlikimo ilgalaikė programa*. [žiūrėta 2006 m. Gruodžio 2 d.]. Prieiga per internetą: <http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=246663>;

Valakų reformos problema susilaukė nemažo tyrinėtojų dėmesio. Reformos ir jos įtakoje susiformavusio paveldo tyrinėjimams vertingos *literatūros* apžvalgą galima išskirti į kelias grupes:

1. Veikalai apie Valakų reformos eigą Lietuvoje;
2. Darbai, kuriuose nagrinėjamas Valakų reformos poveikis paveldui;
4. Straipsniai, skirti Valakų reformos eigai Upytės valsčiuje, reformos metu pertvarkyto kraštovaizdžio elementams - įkurtiems kaimams ir pertvarkytiems miesteliams.

1. Reformos, kuri pirmiausia įvykdyta Didžiojo kunigaikščio žemėse, o vėliau ir didikų, bajorų bei bažnytinėse žemėse, problemai daugiau dėmesio skirta Lenkijos, bei Rusijos istoriografijoje. Ūkinę ir politinę reformos reikšmę, Valakų reformos nuostatus visapusiškai išnagrino rusų istorikas Vladimiras Pičeta.³³ Istoriko monografijoje analizuojama ne tik didžiojo kunigaikščio žemių reforma, bet ir tokiuose skyriuose kaip: „Agrarinė reforma ir šlėkta“ bei „Agrarinė reforma ir bažnyčia“, nagrinėjama Valakų reformos eiga privačiose žemėse.³⁴

Lenkų istorikas Ježis Ochmanskis mokslinių straipsnių rinkinyje „Senoji Lietuva“ gvildeno istorijos mokslo iki tol beveik nenagrinėtą temą: XVI a antrosios pusės didikų bei bažnytinių žemių Valakų reformą. J.Ochmanskis nagrinėjo tokius klausimus kaip: kiek laiko didikai vykdė savo dvaruose Valakų reformą, kokie buvo pranašumai ir skirtumai, palyginus su didžiojo kunigaikščio žemių matavimu, kaip jų dvaruose formavosi valstiečių prievolės nuo valako, palyginus su didžiojo kunigaikščio valstiečių prievolėmis.³⁵ Tyrinėtojams ypač pravarti lenkų autoriaus pateikta XVIII a. pabaigos – XX a. pirmos pusės Valakų reformos istoriografijos apžvalga.³⁶

Nagrinėjant Valakų reformos eigą, ypač naudinga Jurgio Jurginio studija „Baudžiovos įsigalėjimas Lietuvoje“.³⁷ Šiame darbe didžiausias dėmesys skiriamas socialiniam - ekonominiam reformos aspektui aptarti.

Valako ir kitų žemės matavimo vienetų dydžiai nagrinėti J.Kuzmaitės ir K.Gaivenio straipsnyje.³⁸ Valakų reformos eigą Žemaitijoje nagrinėjo J.Kiaupienė.³⁹

Vietinės reikšmės Urbanistikos paminklo UV41 – Šeduvos miesto, sklypų suplanavimo projektas. Vilnius, 1998. Kultūros paveldo departamento Šiaulių teritorinio padalinio archyvas.

³² Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas. Vilnius, 1973; Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas (tęsinys). Vilnius, 1977; Kultūros vertybių registras. [žiūrėta 2007 m. Kovo 7 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.kpc.lt/index.php?Lang=34&ItemId=28602>>

³³ ПИЧЕТА, В.И. *Аграрная реформа Сигидмунда – Августа в Литовско - Русском государстве.* Москва, 1958.

³⁴ Ten pat, p.285-358, 464-468.

³⁵ OCHMANSKIS, J. *Senoji Lietuva.* Vilnius, 1996, p.206-234.

³⁶ Ten pat, p.186-189, 198-200.

³⁷ JURGINIS, J. *Baudžiovos įsigalėjimas Lietuvoje.* Vilnius, 1962.

Svarbi vieta Valakų reformos klausimui tenka ir Lietuvos istorijos sintezėse. Čia didžiausias dėmesys skirtas socialinei bei ekonominei reformos reikšmėms.⁴⁰ Socialiniai, ekonominiai bei techniniai reformos veiksniai analizuojami Edvardo Gudavičiaus „Lietuvos istorijoje nuo seniausių laikų iki 1569 metų“.⁴¹ A. Bumblausko „Lietuvos istorijoje“ akcentuojami reformos metu vykę socialinio kraštovaizdžio pokyčiai.⁴²

2. Patį didžiausią įnašą į Valakų reformos kaimo kraštovaizdžio tyrimus įnešė J. Bučas. Autoriaus monografijos padeda suvokti Valakų reformos įtaką Lietuvos kaimo kraštovaizdžiui. J. Bučas savo darbuose išskiria valakinio kaimo kraštovaizdį, analizuoja jo planinę ir erdvinę struktūrą, erdvės struktūros kompoziciją, valakinio kaimo kraštovaizdžio permainų veiksmus, identifikuoja iki mūsų dienų išlikusius valakinio kraštovaizdžio elementus, kuriuos įvardija kultūros paveldu.⁴³

Kaimų pertvarkymo principus ir naujo kraštovaizdžio tipo formavimąsi agrarinės reformos metu nagrinėjo J. Jurginis,⁴⁴ V. Balčiūnas.⁴⁵ Gatvinių rėžinių kaimų suformavimą istorinėje eigoje įvykusius gatvinių kaimų pokyčius analizavo I. Butkevičius.⁴⁶

Apie Valakų reformos reikšmę Lietuvos miesteliams daugiausia rašė J. Jurginis, A. Miškinis, K. Šešelgis. Išsamiausiai reformos vykdymą miesteliuose, miestelių išplanavimo principus aptarė J. Jurginis straipsnyje „Valakų reformos reikšmė Lietuvos miestams“.⁴⁷ Tyrinėjant Valakų reformos įtaką miesteliams būtina remtis K. Šešelgio⁴⁸ ir A. Miškino⁴⁹ darbais, kuriuose analizuojamas agrarinės reformos metu prasidėjęs planingas miestelių pertvarkymas – kai vietoj radialinio plano pradėjo plisti stačiakampio plano miesteliai.

3. Yra paskelbta tik keletas straipsnių apie Valakų reformos eigą Upytės valsčiuje. 1974 m. pasirodė M. Lukino straipsnis apie Upytės krašto miškus XVI amžiuje.⁵⁰ Remdamasis kartografiniais šaltiniais, Upytės valsčiaus inventoriumi, atskirų dvarų inventoriais, M. Lukinas

³⁸ KUZMAITĖ, J. Žagrių mokesčio įvedimas Žemaitijoje ir jo pakeitimas Valakų reformos vykdymo metu. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija*. 1976, t.3, p. 81-97.

³⁹ KIAUPIENĖ, J. *Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI a. XVIII a.* 1988, Vilnius, p.74-78.

⁴⁰ JUČAS, M.; LUKŠAITĖ, I.; ir MERKYS, V. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1917 metų*. Vilnius, 1988; KIAUPA, Z.; KIAUPIENĖ, J.; ir KUNCEVIČIUS, A. *Lietuvos istorija iki 1795 metų*. Vilnius, 1995.

⁴¹ GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, t.1, p.575-580.

⁴² BUMBLAUSKAS, A. *Senosios Lietuvos istorija. 1009-1795*. Vilnius, 2005, p.250-251.

⁴³ BUČAS, J. *Lietuvos kaimo kraštovaizdžio raida ir istorinės vertybės*. Vilnius, 1988; BUČAS, J. *Lietuvos kraštovaizdžio saugotinių vertybių sistemos formavimo ir apsaugos metodologiniai pagrindai*. Kaunas, 1993; BUČAS, J. *Kraštovarkos pagrindai*. Kaunas, 2001; BUČAS, J. Saugotinių senųjų gyvenviečių tvarkymas. *Kultūros paminklai*. Vilnius, 2004, t.11.

⁴⁴ JURGINIS, J. *Lietuvos valstiečių istorija (nuo seniausių laikų iki baudžiavos panaikinimo)*. Vilnius, 1978.

⁴⁵ BALČIŪNAS, V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos, ūkio ir statistikos šviesoje*. Kaunas, 1938.

⁴⁶ BUTKEVIČIUS, I. *Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos*. Vilnius, 1971.

⁴⁷ JURGINIS, J. Valakų reformos reikšmė Lietuvos miestams. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija*. 1975, t.3, p. 75-87.

⁴⁸ ŠEŠELGIS K. *Lietuvos urbanistikos istorijos bruožai (nuo seniausių laikų iki 1918 m.)*. Vilnius, 1986.

⁴⁹ MIŠKINIS A. *Lietuvos urbanistika; istorija, dabartis, ateitis*. Vilnius, 1991.

⁵⁰ LUKINAS, M. Upytės krašto miškai XVI amžiuje. *Girios*, 1974, nr.2.

sudarė Upytės pavieto XVI a. antrosios pusės miškų žemėlapi, tuo pačiu vaizduojantį ir šio pavieto dirbamų laukų, gyvenviečių ir didesnių pelkių išsidėstymą. Identifikuotas ir Upytėje egzistavusių kaimų, dvarų bei miestelių vietos.

1986 metais išleista monografija apie Upytę. Ji reikšminga tyrinėtojams tuo, kad joje buvo paskelbti O.Maksimaitienės ir J.Miliaus straipsniai, kuriuose aptariamas ir Valakų reformos laikotarpis. O.Maksimaitienė nagrinėjo Upytės teritorinę – administracinę raidą, pateikė ypač vertingą Upytės pavieto ribų XVI a. žemėlapi.⁵¹ Buvusio Upytės valsčiaus centro - Upytės miestelio apylinkių žemės naudojimą, žemėvaldą ir žemėtvarką Valakų reformos laikais analizavo J. Milius.⁵²

Iš skelbtų įvairiuose leidiniuose ir periodikoje straipsnių vertingiausi yra tie, kuriuose analizuojami Valakų reformos metu Upytės valsčiuje suformuoti gatviniai kaimai ir perplanuoti miesteliai. Šimto Upytės valsčiaus kaimų įkūrimą Valakų reformos metu ir Šeduvos miesto perplanavimą ištyrė Egidijus Prascevičius.⁵³ Lietuvos miestus tyręs A.Miškinis, nagrinėjo ir kai kurių Upytės valsčiaus miestelių: Krekenavos, Linkuvos, Žeimelio miestelių raidą Valakų reformos metu.⁵⁴ Valakų reformos įtaką Panevėžio miestui aptarė R.Ragauskienė.⁵⁵

Taigi Valakų reformos politinio, ekonominio ir socialinio pobūdžio problematikai skirta daug mokslinių veikalų, tačiau materialusis Valakų reformos paveldas mažiausiai nagrinėta Valakų reformos pusė.

⁵¹ MAKSIMAITIENĖ, O. Upytės senovė. In *Upytė*. Vilnius, 1986.

⁵² MILIUS, J. Upytės apylinkių žemės naudojimas, žemėvalda ir žemėtvarka valakų reformos laikais. In *Upytė*. Vilnius, 1986.

⁵³ PRASCEVIČIUS, E. Buvo Pravogala, dabar – Pakalniškiai. *Mūsų kraštas*. 1995, Balandžio 22; PRASCEVIČIUS, E. Raginėnų kaimui – 460 metų. *Mūsų kraštas*. 1995, gegužės 11; PRASCEVIČIUS, E. Šeduva XVI a. vidurio dokumentuose. *Mūsų kraštas*. 1995, birželio 27; PRASCEVIČIUS, E. Šniukoniai prieš 460 metų. *Mūsų kraštas*. 1995, birželio 27; PRASCEVIČIUS, E. Upytės valsčiaus Šakių ir Žibartonių vaitystės 1556 metais. *Mūsų kraštas*. 1996, balandžio 13; PRASCEVIČIUS, E. Upytės valsčiaus Pravobalos ir Rokonių vaitystės 1554-1555 metais. *Mūsų kraštas*. 1996, birželio 12; Liepos 24; PRASCEVIČIUS, E. Upytės valsčiaus Mondeikių vaitystė 1555 metais. *Tėvynė*. 1999, vasario 17; PRASCEVIČIUS, E. Upytės valsčiaus Švainikų vaitystė 1555 metais. *Tėvynė*. 1999, balandžio 21.

⁵⁴ MIŠKINIS, A. *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Vakarų Lietuvos miestai ir miesteliai*. Vilnius, 2004; MIŠKINIS, A. *Linkuva. Istorinė urbanistinė raida. Žiemgalos krašto praeitis*. Kaunas, 1999.

⁵⁵ RAGAUSKIENĖ, R. *Panevėžys XVI – XVIII a.. In Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m.* Panevėžys, 2003.

I. VALAKŲ REFORMOS REIKŠMĖ IR JOS ĮTAKA LIETUVOS KRAŠTOVAIZDŽIUI

1.1. VALAKŲ REFORMA LIETUVOS ISTORIJOJE

XVI a. viduryje Valakų reformą įvykdė Žygimantas Augustas, siekdamas padidinti išdo pajamas ir sutvarkyti didžiojo kunigaikščio domeną. Mat kunigaikščiui priklausę žemės plotai buvo susimaišę su privačių savininkų dirbamomis žemėmis, kaimai neturėjo apibrėžtų teritorijų. Šiuose plotuose ūkininkai žemę valdė gausiuose, netvarkingų formų rėžiuose, mokesčiai buvo mokami ne nuo žemės vieneto, nes turimų žemių ploto ir ribų tiksliai nežinojo žemę tvarkę kunigaikščio vietininkai.⁵⁶ Todėl pavieniais lopinėliais išmėtytą tarp miškų, pelkių valstiečių turimą žemę reikėjo pakeisti taisyklingais ir tiksliai išmatuotais trilaukiais, persikirstyti visa tai atskiriems ūkiams, žemės plotų dydį susieti su prievolių dydžiu.⁵⁷

Valakų reformos idėjas valdovas perėmė iš Palenkės, kur valakų sistema buvo pradėta įgyvendinti dar XV a.,⁵⁸ bei iš tikslingiausiai ir kryptingiausiai Valakų reformą savo dvaruose vykdžiusios karalienės Bonos.⁵⁹ Lenkijoje Valakų reforma buvo vykdoma pagal vokiškąją žemėtvarkos modelį.⁶⁰ Be to, šis procesas ten plėtojosi ypač lėtai ir tęsėsi beveik du šimtmečius.⁶¹ Tuo tarpu Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vakarinės dalies valstybinėse žemėse, etninėje Lietuvoje, pietvakarių Baltarusijoje Valakų reforma buvo įvykdyta per keletą dešimtmečių – 1547 – 1566 m. Paskutiniaisiais XVI a. dešimtmečiais reforma persikėlė į rytines Baltarusijos dalis. Privačiose žemėse reforma imta vykdyti apie 1560 m., kai ponai įvertino reformos teikiamą naudą.⁶²

Valakų reforma buvo siekiama keletu tikslų: apmatuoti valstybinius žemės plotus, atskirti juos nuo privačių savininkų žemių, nustatyti žemių sienas; įvesti trilaukę žemės naudojimo sistemą – likviduoti išmėtytus sklypus, sujungti juos į vieną masyvą, suformuoti tris

⁵⁶ BALČIŪNAS, V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos, ūkio ir statistikos šviesoje*. Kaunas, 1938, p. 32-33.

⁵⁷ GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, t.1, p.576-577.

⁵⁸ OCHMANSKIS, J. *Senoji Lietuva*. Vilnius, 1996, p.198; BALČIŪNAS, V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos, ūkio ir statistikos šviesoje*. Kaunas, 1938, p.41;

⁵⁹ GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, t.1, p.576; ПИЧЕТА, В.И. *Аграрная реформа Сигизмунда – Августа в Литовско - Русском государстве*. Москва, 1958, с.21.

⁶⁰ ДОВНАР - ЗАПОЛЬСКИЙ М. *Государственное хозяйство Вел. Княж. Литовск. При Ягеллонах*. Киев, 1901, p.281.

⁶¹ OCHMANSKIS, J. *Senoji Lietuva*. Vilnius, 1996, p.198.

⁶² ПИЧЕТА, В.И. *Аграрная реформа Сигизмунда – Августа в Литовско - Русском государстве*. Москва, 1958, p.21; OCHMANSKIS, J. *Senoji Lietuva*. Vilnius, 1996, p.198; GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, t.1, p. 576, 578; BALČIŪNAS, V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos, ūkio ir statistikos šviesoje*. Kaunas, 1938, p.40;

taisyklingus laukus, bei įvesti tikslų žemės matą – valaką;⁶³ įkurti palivarkus; valstiečių sodybas sukelti į naujai steigiamus ir išanksto suplanuotus kaimus, duodant šeimai valaką⁶⁴ dirbamos žemės; padidinti izdo pajamas, valaką apdedant piniginiiais ir natūriniais mokesčiais, lažo prievole palivarkui.⁶⁵ Reformos esmė buvo ta, kad valstiečių prievolės buvo susietos su turimos žemės dydžiu, o ši žemė aiškiai atribota taisyklinguose masyvuose ir apdirbama taisyklingu trilaukiu.⁶⁶ Tokiu būdu padidėjo didžiojo kunigaikščio pajamos iš žemės valdų ir buvo sutvarkytas ūkis.

Reformą galima vertinti keliais aspektais: socialiniu, ekonominiu ir techniniu.⁶⁷

Socialiniu požiūriu Valakų reforma panaikino neprivilegiuotųjų gyventojų žemės nuosavybės teises. Iki reformos laisvieji ūkininkai ir bajorų valstiečiai galėjo laisvai disponuoti žeme – parduoti ir pirkti, tai pasitvirtindami pas valdovą. Valstybinių žemių žmonės galėjo palikti savo žemę ilgesniam laikui, o vėliau ją atgauti. Vykdamas Valakų reformą, valstybinių valstiečių tėvoninė ir pirktinė žemė buvo paimta ir išmatuota valakais, o valstiečių padrikai išsidėsčiusios sodybos buvo sukeltos į naujus kaimus. Kiekviena šeima atgavo žemę kaip skirtą naudojimui, bet jau priklausančią valdovui arba bajorui, ir tapo žemės valdytojais, o jų palikuonys galėjo paveldėti tik savo žemės valdymą. Pirkti ir parduoti žemę valstietis galėjo tik gavęs savo pono leidimą.⁶⁸ Taip buvo panaikintos alodinės valstiečių žemės nuosavybės liekanos, galutinai įtvirtinta baudžiava.⁶⁹ Gyventojų galimybės migruoti iš vienos vietos į kitą, ilgesniam laikui palikus žemę dirvonuoti, sumažėjo iki minimumo. Reforma kardinaliai pakeitė valstiečių gyvenimą: visų pirma jiems reikėjo nugriauti savo sodybas ir keltis į naują kaimą, paėmę valaką jie prarasdavo laisvę ir, kaip teigia E. Gudavičius, „valstiečių pritvirtinimas prie žemės skrupulingai reglamentavo visą jų gyvenimą, o baudžiava tapo jų gyvenimo norma [...] reforma galutinai nubrėžė neperžiangiamą ribą tarp bajorų ir valstiečių, atimdama pastariesiems galimybę bent jau išimties tvarka išsitarnauti bajorystę karo tarnyba“.⁷⁰

Tokiu būdu buvo panaikinta ilgą laiką vyravusi lauko bendruomenė, susiformavo kaimo bendruomenė. Socialinių santykių pokytis nulėmė naujos kaimo kultūros bei kaimo tradicijų formavimąsi – kaimyninius santykius, kaimo šventes: vestuves, krikštynas, alaus koštaves ir

⁶³ DUNDULIENĖ, P. Trilaukės žemdirbystės sistemos atsiradimo ir įsigalėjimo Lietuvoje klausimu. In. *Vilniaus universiteto mokslo darbai*. Vilnius, 1957, t. 3, p.94;

⁶⁴ 1 valakas lygus apie 21 ha.

⁶⁵ BALČIŪNAS, V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos, ūkio ir statistikos šviesoje*. Kaunas, 1938, p. 32; JURGINIS, J. *Lietuvos valstiečių istorija (nuo seniausių laikų iki baudžiavos panaikinimo)*. Vilnius, 1978, p. 71.

⁶⁶ GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, t.1, p.576-577.

⁶⁷ OCHMANSKIS, J. *Senoji Lietuva*. Vilnius, 1996, p.190.

⁶⁸ DUBONIS, A. Žemėvalda. In *Lietuvos didžiosios kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*. Vilnius, 2001, p.791-792.

⁶⁹ GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, t.1, p.577.

⁷⁰ Ten pat, p.578.

kitas bendras tradicijas. Šios tradicijos ėmė nykti įvykdžius vienkieminę žemės reformą. Jau 1938 m. V. Balčiūnas, tyręs Lietuvos kaimų žemių tvarkymo istoriją, apie tai rašė: „prieš kaimų išskirstymą viensėdžiais iškeliamas dar vienas jau nebeūkinės reikšmės argumentas, būtent: sakoma, jog dingsianti mums liaudies daina, kuri paprastai skambėjo bendrų lauko darbų metu ir visokių talkų proga. Tai yra tiesa, didysis liaudies dainos augimo pagrindas – kolektyvusis darbas viensėdžių sąlygomis pranyksta“.⁷¹

Valakų reforma valdovui buvo ypač naudinga *ekonominiu* atžvilgiu. Nors reforma padidino valstiečių prievoles, tačiau jos tiesiogiai buvo susietos su dirbamos žemės dydžiu. Tai labiau atitiko valstiečių ūkinį pajėgumą.⁷² Didžiojo kunigaikščio valdų centralizavimas ir trilaukės režinės sistemos įvedimas per kelis dešimtmečius suintensyvino žemės ūkį – žemes sujungus į vieną vietą susidarė galimybės geriau įdirbti žemę, pakilo žemės ūkio gaminių gamyba, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės ūkis priartėjo prie Vakarų Europos ūkio lygmens.⁷³ Dėl šios mokesčių bei žemėtvarkos reformos Didžiojo kunigaikščio pajamos iš valdų padidėjo daugiau kaip tris kartus.⁷⁴

Techniniu aspektu Valakų reforma pasireiškė šiais kraštovaizdį pertvarkiusiais veiksmais:

- trilaukės režinės sistemos įvedimu;
- gatvinių režinių kaimų įkūrimu;
- naujų kelių ir patogių valdymo sienų sudarymu;
- miestų pertvarkymu;
- palivarkų įkūrimu.⁷⁵

Techninio pobūdžio pertvarkymai buvo sąlygoti ekonominių reformos tikslų. Jie visiškai pakeitė visas ankstesnes savaimingai susiformavusio ikivalakinio kraštovaizdžio teritorines bei užstatymo struktūras ir suformavo naują Lietuvos kraštovaizdį.

⁷¹ BALČIŪNAS, V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos, ūkio ir statistikos šviesoje*. Kaunas, 1938, p.186-187.

⁷² GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, t.1, p.578.

⁷³ BALČIŪNAS, V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos, ūkio ir statistikos šviesoje*. Kaunas, 1938, p.45; OCHMANSKIS, J. *Senoji Lietuva*. Vilnius, 1996, p.197.

⁷⁴ GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, t.1, p.578.

⁷⁵ 1557 m. balandžio mėn. 1 d. D. k. Žygimanto Augusto valakų įstatymas. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t.1, p.172-178; Старинная Опись Уставы на волоки. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.33, p.539-590; MIŠKINIS A. *Lietuvos urbanistika; istorija, dabartis, ateitis*. Vilnius, 1991; JURGINIS, J. Valakų reformos reikšmė Lietuvos miestams. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija*. 1975, t.3, p. 75-87.

1.2. LIETUVOS KRAŠTOVAIZDIS IKI IR PO VALAKŲ REFORMOS

Techninio pobūdžio veiksniai pertvarkė Lietuvos kraštovaizdį bei nulėmė naujų komponentinių struktūrų susiformavimą: naujo kelių, kaimų, miestelių ir palivarkų tinklo, bei naujų elementų atsiradimą: gatvinių rėžinių kaimų, stačiakampio miestelių plano, palivarko.

1.2.1. Kaimo kraštovaizdis

Vienas iš svarbiausių Valakų reformos padarinių buvo valstiečių kaimų pertvarkymas. Pagal Valakų reformos nuostatus senieji kupetiniai kaimai su netvarkingai išsibarsčiusiomis sodybomis buvo panaikinti ir sukelti į naujai steigiamus kaimus. Netvarkingos žemėvaldos panaikinimas ir bendro visam kaimui *trilaukio įvedimas* bei žemės išmatavimas valakais nusakyta reformos nuostatuose: „O kur bus matuojama, turi matuoti visokią žemę, pirktą ir įkeistą, nes kumetis (kaimietis) ir visas jo turtas yra mūsų; o žemę aprašinėti: kokio dydžio valakai išilgai ir skersai, kuriose vietose, ir jei dėl blogos žemės būtų duodamas priedas, tai turi kartu aprašyti; o kur valakai gali būti ištisiniai, matuoti į tris laukus, kiekviename lauke po 11 margų, tai yra valake 33 margai su priedu; o jei dėl įvairių priežasčių negali būti ištisinių valakų, tai išmatuoti margais“.⁷⁶ Padalinus kaimo žemę į tris lygius laukus kiekviena šeima gavo po 11 margų dydžio žemės rėžį kiekviename lauke – išviso vieną valaką dirbamos žemės. Trilaukės rėžinės sistemos įvedimu siekta ne tik nustatyti prievolių dydį, susietą su turimos žemės dydžiu, bet ir įtvirtinti trilaukės sėjomainos ciklą – kai vienas iš laukų skiriamas vasarojui, kitas – žiemkenčiams, o trečias pūdymui.

Taip sutvarkyti žemę buvo sudėtinga, kadangi tarp valstybinių žemių buvo įsiterpusios privačios žemės. Tam atvejui nuostatuose buvo pasakyta: „o kur be žemininkų žemių valakų negalima išlyginti, tai, imdami tokias žemes, turi atlyginti mūsų žemėmis, kur žemininkams būtų patogiau prie jų dvarų, ir taip pat, kokios žemės paimta ir kiek, tokios ir tiek pat atiduoti“.⁷⁷

Kaimų žemės, kurias matuojant valakais dėl gamtinių kliūčių neįmanoma buvo apimti taisyklingo keturkampio forma ir prišlieti prie kurio nors lauko, būdavo paliekamos už išvestos laukų sienos. Tokia vieta būdavo pavadinama *užusieniu*.⁷⁸

⁷⁶ Старинная Опись Уставы на волоки. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.33, р.570; 1557 m. balandžio mėn. 1 d. D. k. Žygimanto Augusto valakų įstatymas. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t.1, p.176.

⁷⁷ Старинная Опись Уставы на волоки. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.33, р.570; 1557 m. balandžio mėn. 1 d. D. k. Žygimanto Augusto valakų įstatymas. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t.1, p.176.

⁷⁸ JURGINIS, J. *Lietuvos valstiečių istorija (nuo seniausių laikų iki baudžiavos panaikinimo)*. Vilnius, 1978, p.68; BUTKEVIČIUS, I. *Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos*. Vilnius, 1971, p.43.

Reformos metu, valstiečių sodybos buvo sukeltos į naujai *įkurtus gatvinius kaimus*: „Tie pat revizoriai turi prižiūrėti, kad matininkai skirtų sodybas trečiajame viduriniame lauke, ir jei matininkas to nepadarytų, tai pats revizorius turi paskirti sodybas, o urėdas atsidėjęs turi priversti valdinius kurtis skirtose vietose, ir tas pats revizorius turi tai prižiūrėti“.⁷⁹ Kadangi kaimas buvo kuriamas viduriniame lauke, tai ir kaimo gatvė ėjo skersai per visą lauką, o sodybos pastatai buvo išsidėstę abipus gatvės valstiečio rėžyje. *Sodybų planinė užstatymo struktūra* taip pat aiškiai nusakyta valakų nuostatuose – lengvai užsidegančius pastatus, tokius kaip klojimas su jauja, liepta statyti kuo toliau nuo kitų sodybos pastatų, kad kilus gaisrui būtų mažiau nuostolių.⁸⁰

Reformos eigoje susiformavo naujas pastato tipas – *diendaržis*. Nors tyrinėtojų darbuose diendaržis nesiejamas su Valakų reforma,⁸¹ tačiau revizoriaus Jokūbo Laškausko nurodymuose Žemaitijos matininkams aiškiai pasakyta, kad galvijus būtina laikyti ne namuose, bet įrengti diendaržius: „O urėdas, kaip pavyzdį, turi pastatydinti vieną prie savęs kurioje nors vaitystėje, o jeigu kas nė karto nebuvo matęs, tuomet reikia tai padaryti: parinkti tokią vietą, kad vanduo iš jos netekėtų, paskiau iš pietų šono pastatyti vartus su nelabai aukšta tvora, iš rytų šono pastatyti tvartą, arba daržinę, ne aukštai apdengtą nuo vėjo, ir taip pastatyti, diendaržio gale šiaurės šone antrą pastatyti, taip pat iš vakarų – trečią, o viduryje palikti tuščią vietą, kad gyvuliai galėtų iš tvartų laisvai patys išeiti ir į vartus įeiti; be to, viduryje kloti šiaudus ir ką kita, kad galvijai sumindžiotų, tokiu būdu bus pakankamai mėšlo žemei tręšti“.⁸²

J. Laškausko pamokymai, užrašyti Karšuvos valsčiaus inventoriuje, apima ir nurodymus kaip geriau įrengti kaimą: „jei taip pat kuriems valdiniams būtų žema sodyba, kaip tai dažnai esti, kad tuojau pavasarį bendrai susirinkę griovius iškastų ir tokias vietas nusausintų ir būtinai sutvarkytų, nes jeigu tiems, kurie gavo sausesnes sodybas, malonu sausumoje gyventi, tebūna ir jiems malonu ir kitiems tat būtinai sutvarkyti“.⁸³

Įkūrus naują kaimų tinklą, suformuotos ir naujos *kelių*, jungusių kaimus tarp savęs ir su dvarais, trasos. Susisiekimas tarp atskirų sodybų tapo lengvesniu dėl to, kad jos visos buvo išsidėsčiusios prie kaimo gatvės. Laukų kelius, kur blogos vietos, taip pat kaimo gatves buvo

⁷⁹ Старинная Опись Уставы на волоки. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.33, p.569; 1557 m. balandžio mėn. 1 d. D. k. Žygimanto Augusto valakų įstatymas. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t.1, p.176.

⁸⁰ Старинная Опись Уставы на волоки. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.33, p.554-555; 1557 m. balandžio mėn. 1 d. D. k. Žygimanto Augusto valakų įstatymas. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t.1, p.175.

⁸¹ MERKIENĖ, R. Tvirtų raida Lietuvoje XVI-XVII a. In *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija*. 1976, t.3, p.131-139.

⁸² 1562 m. spalio mėn. 31 d. Valsčiaus vaitų pareigos, prižiūrint valstiečių gyvenimą ir ūkininkavimą. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t.1, p.179.

⁸³ Ten pat, p.178.

nurodyta išgrįsti akmenimis, „kadangi jų pakankamai yra, kaip tat žmonės kitur daro, ir tuos akmenis smiltimis apipilti, apvalyti, jeigu nori, kad ratai ilgiau laikytų. O kai tokiu būdu sau pasitaisys, tai ir svečiai padėkos“.⁸⁴ Ten, kur susisiekimui pagerinti tiltų reikėjo, įsakyta juos taisyti žiemą nes tuo metų laiku valdiniam būdavo lengviau paruošti medieną.⁸⁵

Prieš Valakų reformą tiek valstybinės, tiek privačios žemės neturėjo aiškiai nustatytų *sienu ir ribų*. Jos netgi buvo susipynusios ir įsiterpusios vienos į kitas.⁸⁶ Todėl reformos metu buvo siekiama tas sienas ištiesinti, aiškiai nustatyti kaimo ribas, valstiečių rėžių ribas, pažymint jas kapčiais, riboženkliais. Ilgainiui sodybinis rėžis nuo kaimyno buvo atskirtas tvoromis, ežia apsodinamas medžių eilėmis. Tokiu būdu, kaimai ir juose esantys valstiečių valakai įgavo taisyklingas ribas. Ribų ir sienų apsauga buvo ypač griežta: „Vaitai kaimuose turi nepaimtų valakų pervaras, sienas, ribas ir kapčius tarp mūsų valdinių žemių kiekvienais metais taisyti ir atnaujinti, grasinant kapos grašių bauda, o jeigu pastebėtų, kad kuris kaimynas yra sugadinęs kapčius arba ribas, apie tai turi pranešti urėdui tokia pat atsakomybe.“⁸⁷ Ir jeigu vienas valdinys suardavo ar sugadindavo kito ežią, vaitas privalėdavo ežią ištaisyti ir paimti iš to, kuris sugadino - valdžiai 12 grašių, o sau už darbą 4 grašius.⁸⁸

Valakų reformos nuostatuose didysis kunigaikštis skelbė, jog nori, „kad būtų įrengiami palivarkai, kiek tat galima didesni, visur, prie kiekvienos mūsų pilies ir dvaro, išskyrus tas vietas, kuriose žemė menka ir netinkama, tokiose įsakyti įkurdinti žmones, palikus urėdui kiekviename lauke po vieną valaką“.⁸⁹ Ūkiniu požiūriu *palivarkas* buvo panašus į stambų vienkiemį. Palivarkui buvo skiriamas tam tikras derlingos žemės plotas. Palivarko arimų ir pievų vieną valaką turėjo įdirbti 7 valstiečių, paėmusių po valaką, kiemai.⁹⁰

Lietuvos didikai, bajorai ir bažnyčia savo žemėse vykdyti Valakų reformą pradėjo, kai tik pastebėjo, kokį didelį pelną duoda pertvarkyti Didžiojo kunigaikščio dvarai. Privačiose žemėse, valstybinių žemių pavyzdžiu vykdytos reformos metu, iki tol padrikai išsimėčiusios arba

⁸⁴ 1562 m. spalio mėn. 31 d. Valsčiaus vaitų pareigos, prižiūrint valstiečių gyvenimą ir ūkininkavimą. Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. Vilnius, 1955, t.1, p.178.

⁸⁵ Старинная Опись Уставы на волоки. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.33, p.543-544.

⁸⁶ BALČIŪNAS, V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos, ūkio ir statistikos šviesoje*. Kaunas, 1938, p.38.

⁸⁷ Старинная Опись Уставы на волоки. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.33, p.545-547; 1557 m. balandžio mėn. 1 d. D. k. Žygimanto Augusto valakų įstatymas. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t.1, p.173.

⁸⁸ Старинная Опись Уставы на волоки. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.33, p. 543-544; 1557 m. balandžio mėn. 1 d. D. k. Žygimanto Augusto valakų įstatymas. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t.1, p.173.

⁸⁹ Старинная Опись Уставы на волоки. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.33, p.554-555; 1557 m. balandžio mėn. 1 d. D. k. Žygimanto Augusto valakų įstatymas. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t.1, p.175.

⁹⁰ Старинная Опись Уставы на волоки. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.33, p.554-555.

netvarkingai susibūrusios į grupes žemdirbių sodybos buvo sukeltos į taisyklingos formos kaimus.

1.2.2. Miestelio kraštovaizdis

Valakų reformos metu valakais nebuvo matuojama Magdeburgo teises turinčių miestų žemė, o išmatuotos tik valstybinių, o vėliau ir privačių, *miestelių* žemės, pakeistas miestelių išplanavimas.⁹¹ Miestelių žemės valakais buvo matuojamos todėl, kad miestelių gyventojai – miestelėnai, skirtingai nuo miestų gyventojų - miestiečių, neturėjo žemės nuosavybės teisių.⁹² Zigmantas Kiaupa rašo, jog svarbiausias skirtumas tarp miestelio ir miesto buvo ūkinės įtakos skirtumai. Miestelis, jame įsikūrę amatininkai, turgus bei karčiamos aptarnaudavo tik artimiausią apylinkę. Miestelis buvo tarsi tarpininkas tarp kaimo bei miesto. Tuo tarpu mieste telkdavosi tolimoji prekyba, į miesto įtakos arealą įeidavo miesteliai su savo įtakos zonomis.⁹³

Miestelių išmatavimas valakais buvo reglamentuotas 1557 m. Valakų reformos nuostatuose.⁹⁴ Miesteliai nuo kaimų skyrėsi sodyb vietės išplanavimu: kaimuose sodybiniai sklypai buvo neatsiejami nuo valakų, tuo tarpu miesteliuose valakai buvo atskiriami nuo sodybinio sklypo. Vykdam reformą, miestelėnų žemė, nepriklausomai nuo to, kiek kuris miestelėnas jos turėjo, buvo išmatuota į taisyklingus dirbamos žemės laukus. Sodybinis miestelėno sklypas buvo išmatuojamas rykštėmis, o dirbama žemė ir pievos, esančios už miestelio – valakais. Miestelėnas galėjo turėti tik sodybinį sklypą mieste ir neturėti valako. Už valaką miestelėnai mokėjo kaip ir valstiečiai – priklausomai nuo žemės kokybės, tačiau už sodybinį sklypą – priklausomai nuo jo padėties: už sklypus prie turgaus aikštės imtas didesnis, o prie gatvių mažesnis mokeskis.⁹⁵

Valakų reformos nuostatuose buvo įsakyta, jog naujai steigiami ar perplanuojami miesteliai nebūtų arčiau vienas nuo kito negu 3 mylios, kad kiti valdovo miestai ir turgūs nepatirtų nuostolio, išskyrus turgus senus – šiuos po senovei leista palikti.⁹⁶

Reformos metu buvo sutvarkyta ne tik miestelių žemėnauda, bet ir pakeistas jų išplanavimas. Planingam miestelių pertvarkymui buvo taikoma stačiakampio plano schema,

⁹¹ Ten pat, p. 548.

⁹² JURGINIS, J. *Lietuvos valstiečių istorija (nuo seniausių laikų iki baudžiavos panaikinimo)*. Vilnius, 1978, p. 75; JURGINIS, J. Valakų reformos reikšmė Lietuvos miestams. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija*. 1975, t.3, p.77.

⁹³ KIAUPA, Z. Miestai. In *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*. Vilnius, 2001, p.355.

⁹⁴ Старинная Опись Уставы на волоки. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.33, p.548-550.

⁹⁵ Ten pat, p.548-550.

⁹⁶ Ten pat, p.550-551.

paremta dar XIII a. Vakarų ir Vidurio Europoje paplitusiais matavimo principais. Tokią schemą sudarė kvadratinė turgaus aikštė ir į jos kampus sueinančios aštuonios tiesios gatvės, bei aikštę supę taisyklingos formos kvartalai, kuriuos sudarė vienodo ploto sklypai.⁹⁷ Anot A.Miškinio, diegti stačiakampį planą skatino miestelių sklypų matavimas – siekta suvienodinti jų plotus ir apdėjus mokesčiais gauti daugiau pajamų. Be to, toks miestų pertvarkymas jau buvo pribrendęs ir užstatymo požiūriu – tankiai užstatyti miesteliai dažnai degė, o savaime susiklėsčiusių gatvių tinklas, bei netvarkingas užstatymas trukdė tolesnei plėtrai.⁹⁸

Toks miestų pertvarkymas nebuvo reglamentuotas valakų nuostatuose, tačiau apie šiuos pertvarkymus liudija reformos vykdymo metu surašyti inventoriai.⁹⁹ Lietuvos miestelių raidą Valakų reformos metu tyręs A.Miškinis nurodo, kad perplanuojamuose miesteliuose dažniausiai tebuvo permatuojamos jų žemės, sutikslinami ir suvienodinami gyventojų sklypai, o savaime susiklostęs miestelių planas būdavo nekeičiamas arba keičiamas fragmentiškai – reguliuojamas itin padrikas užstatymas, išplanuojama taisyklingos formos keturkampė turgaus aikštė, pagrindinės gatvės ištiesinamos taip, kad sueitų į turgaus aikštę. Radikalus miestelių perstatymas pagal stačiakampį planą, būdavo vykdomas tik po gaisrų arba kuriant naujus miestelius.¹⁰⁰ Kitais atvejais netvarkinga miestelio teritorija būdavo paliekama savaimingai plėtotis, o greta išmatuojami taisyklingi kvartalai ir stačiakampė turgaus aikštė.¹⁰¹

J. Jurginio duomenimis, Valakų reformos metu ir po jos didesniems miesteliams buvo suteikiama Magdeburgo miesto teisė. Taip buvo tikimasi, kad dėl to kils miestų ūkis ir didės išdo pajamos.¹⁰²

Apibendrinant galima teigti, jog Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje įvykdyta reforma buvo ypač reikšmingas ir unikalus įvykis, kuris neturėjo analogų tuometinėje Europoje. Valakų reforma priartino Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę prie europinės žemėvaldos ir suformavo išskirtinį, tik reformuotoms teritorijoms būdingą kraštovaizdį bei jo elementus – materialųjį paveldą: gatvinius režinius kaimus, stačiakampį miestelių planą, palivarkus.

⁹⁷ MIŠKINIS, Algimantas. *Lietuvos urbanistika; istorija, dabartis, ateitis*. Vilnius, 1991, p.36; ŠEŠELGIS, K. *Lietuvos urbanistikos istorijos bruožai (nuo seniausių laikų iki 1918 m.)*. Vilnius, 1986, p.59-62.

⁹⁸ MIŠKINIS, Algimantas. *Lietuvos urbanistika; istorija, dabartis, ateitis*. Vilnius, 1991, p.36-38.

⁹⁹ JURGINIS, J. Valakų reformos reikšmė Lietuvos miestams. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija*. 1975, t.3, p.80.

¹⁰⁰ MIŠKINIS, Algimantas. *Lietuvos urbanistika; istorija, dabartis, ateitis*. Vilnius, 1991, p.39.

¹⁰¹ ŠEŠELGIS, K. *Lietuvos urbanistikos istorijos bruožai (nuo seniausių laikų iki 1918 m.)*. Vilnius, 1986, p.64.

¹⁰² JURGINIS, J. Valakų reformos reikšmė Lietuvos miestams. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija*. 1975, t.3, p.85-86.

II. VALAKŲ REFORMA UPYTĖS VALSČIUJE IR JOS PAVELDAS

Kai kurie Valakų reformos metu suformuoto kraštovaizdžio elementai – stačiakampis miestelių išplanavimas, gatviniai kaimai ir jų fragmentai, fragmentinis palivarkų tinklas išliko iki mūsų dienų. Šie elementai yra vertinami ir saugomi kaip nekilnojamas paveldas – archeologijos, architektūros, urbanistikos ir kraštovaizdžio architektūros objektai. Siekiant nustatyti kokie objektai išliko buvusio Upytės valsčiaus teritorijoje, visų pirma būtina identifikuoti XVI a. Upytės valsčiuje suformuotus valakinio kraštovaizdžio elementus: išsiaiškinti kokie elementai atsirado Valakų reformos metu, tam, kad vėliau galėtumėme juos lokalizuoti XXI amžiuje ir įvertinti kaip kultūros paveldą.

2.1. UPYTĖS VALSČIAUS VALSTYBINIŲ ŽEMIŲ PERTVARKA

Trakų vaivadijai priklausiusio Upytės valsčiaus valstybinėse žemėse Valakų reforma buvo įvykdyta 1554 – 1556 metais.¹⁰³ Įgyvendinant reformą, pirmuosius darbus vykdė matininkai – jie išmatuodavo žemes valakais, suskirstydavo jas į tris laukus, parinkdavo vietą kaimui įkurti. Valsčių išmatavusių matininkų pavardes randame po įvykdytos reformos sudarytame rašytiniame žemėtvarkos dokumente – Upytės valsčiaus karališkųjų kaimų bei miestelių inventoriuje.¹⁰⁴ Inventorių surašė Jono Gradovskio vadovaujami revizoriai, kurie matininkams išmatavus žemę, patikrindavo atliktus matavimo darbus, aprašydavo kaimo ar miestelio ribas, nustatydavo paimtų ir nepaimtų valakų skaičių, mokesčių bei prievolių dydį bei žemės rūšį.¹⁰⁵ Upytės valsčiaus Valakų reformos vykdytojų – matininkų pavardės minimos Švaininkų vaitystės Švaininkų kaimo žemės ribų aprašyme: „To kaimo valakų ribos: prasideda galais nuo Švaininkų kaimo valakų galų, kurį išmatavo Martynas Podceikovskis, [...] o kitais galais iki Smilgių vaitystės valakų galų, kurią išmatavo Dmitrijus Sapiega“.¹⁰⁶ Kadangi inventoriuje neminimi jokie kiti matininkai, galima daryti prielaidą, jog vaitystės, esančias į vakarus nuo Švaininkų galėjo išmatuoti Dmitrijus Sapiega, o į rytus aplink Šeduvos miestelį išsidėsčiusias vaitystes – Martynas Podceikovskis. Tai, jog šiose teritorijose dirbo skirtingi matininkai, galėtų liudyti ir

¹⁰³ 1554 г. Инвентарь Упитской волости, въ Жмудской Земле. *Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси*. Вильна, т.VIII, 1870.

¹⁰⁴ Ten pat.

¹⁰⁵ Ten pat, p.120; PRASCEVIČIUS, Egidijus. Valakų reforma. *Tėvynė*. 1998, nr.17.

¹⁰⁶ 1554 г. Инвентарь Упитской волости, въ Жмудской Земле. *Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси*. Вильна, т.VIII, 1870, p.86-87.

faktas, jog į vakarus nuo Švaininkų buvusiose vaitystėse buvo išmatuota po 3-5 kaimus, tuo tarpu į rytus po 7-9 kaimus, skiriant kaimui mažesnę valakų skaičių.

Iš inventoriaus matyti, kad valakais buvo išmatuotos 58 Upytės valsčių sudariusios vaitystės su 357 *kaimais* (5 priedas). Surašant inventorių buvo nurodytas įkurto gatvinio kaimo pavadinimas, priklausomybė vaitystei, valakų skaičius, žemės kokybė, činčas, aprašytos kaimo ribos.

Kadangi Valakų reformos metu nebuvo sudaromi išmatuotų žemių ir įkurtų kaimų planai, sunku tiksliai nustatyti kaip atrodė konkrečių inventoriuje minimų kaimų erdviniai elementai iškart po reformos įgyvendinimo. Tačiau, išanalizavus reformos vykdymą reglamentavusius dokumentus, galima teigti, jog Upytės valsčiaus gatviniuose kaimuose buvo laikomasi tokių pat planavimo ir statybos principų, kokius reglamentavo Valakų reformos nuostatai. Tai patvirtina ir vėlesni kaimų žemės nuosavybės planai (9 priedas). Viduriniame išmatuotų žemių lauke įkurto kaimo sodybiniai rėžiai prieidavo statmenai prie kaimo gatvės, rėžiuose būdavo įsikūrusios sodybos, kurių gyvenamieji namai pasukti galu į gatvę, sodybų užstatyme paplito diendaržiai (12-13 priedai). Sodybos užstatytos abiejuose gatvės pusėse. Klojimų padėtis griežtai apibrėžta – jie stovėdavo toliausiai nuo gatvės sodybos gale ir formuodavo kaimo šonines ribas. Laikui bėgant, kai kurių kaimų užstatymo struktūra kito – daugėjant šeimos narių skaičiui buvo dalinama žemė, kaime tankėjo sodybų skaičius – sodybiniai rėžiai imti dalinti jau nebe išilgai, o skersai. Vienos sodybos pastatai buvo sugrupuojami vienoje gatvės pusėje, o priešingoje gatvės pusėje analogiškai grupuojami kitos sodybos trobesiai (10 priedas).¹⁰⁷ Tačiau sodybos užstatymo struktūra išliko tokia pati (11 priedas). Ilgainiui susiformavo nauji elementai kaimo kraštovaizdyje – medžių eilės, tvoros, ežios, riboženkliai, žymėję ir skyrę sodybinius bei laukų rėžius vienas nuo kito.

Šie elementai be žymesnių pakitimų, virtę tradicija, išsilaikė iki XX a. pirmos pusės. Juos identifikuojant ypač vertingi yra įvairių kraštotyriinių ekspedicijų duomenys. Pavyzdžiui, 1939 m. aprašant Upytės valsčiui priklausiusį Išdagiečių kaimą (buvęs Veistortovičių kaimas Gegečių vaitystėje), pateiktas ir kraštovaizdžio apibūdinimas: „rėžių ežios yra nuklotos akmenų linijomis, dažname rėžyje sukrautos iš dirvų mažų – didelių surinktų akmenų piramidės, čia krosnimis vadinamomis, dažnos krosnies dydis – 5-6 kub. metr. Tokių krosnių visuose laukuose nė nesuskaitysi. [...] Kaimo žemė iki pat viensėdijomis išsidalinant buvo paskirstyta į tris laukus (vidurinis, palygumkelis ir padėksnelis) ir kiekvieno lauko šalimai buvo juosta plėškų ir

¹⁰⁷ BUTKEVIČIUS, I. *Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos*. Vilnius, 1971, p.45.

plėškelių. Kiekvienas laukas buvo sudalintas dakadais bei režiais [...] Laukuose stebina dekadų ežių platumas, kai kurių ūkininkų dekadų ežios net 50 metrų platumo.“¹⁰⁸

Upytės valsčiaus inventoriuje randame žinių, jog prie 126 valstybinių kaimų buvo išmatuoti užusieniai (5 priedas). Prie didžiosios dalies šių kaimų buvo išmatuota po 1 užusienį, prie kitų – po 2-4 ar net 7 užusienius. Jie buvo kuriami kaimo žemių pakraštyje arba miškuose, paupiuose, tarp gretimų kaimų ribų. Nors J. Jurginis teigia, kad užusienių žemė nebuvo matuojama valakais, o tik margais,¹⁰⁹ tačiau, remiantis Upytės valsčiaus inventorius duomenimis, galime teigti, jog užusieniai buvo matuojami tiek margais, tiek valakais. Jie būdavo įvairaus dydžio: nuo 10 margų Miciūnų kaimo užusienio Padaugyvenės vaitystėje,¹¹⁰ iki 7 valakų blogos žemės Beinartovičių kaimo užusienio Gaižupio vaitystėje.¹¹¹ Nors tyrinėtojai rašo, kad užsieniuose įsikurdavo vienkiemiai,¹¹² tačiau Upytės valsčiaus kaimų aprašymuose randame žinių, kad jie naudoti ir kitai paskirčiai. Pavyzdžiui, jau minėtame Miciūnų kaime antrą 2 valakų ir 25 margų dydžio užusienį paėmė naudoti visi kaimo gyventojai. Ši žemė naudota pievoms ir kirtimams.¹¹³ Užusienį galėjo pasidalinti ir keli valstiečiai: „tą užsienį pasidalino į dvi dalis: 1 valaką 2 margus paėmė Pravogalos vaitystės gale Jonas, Grišas Sovečevičiai, o kitą valaką 2 margus šalia Kurklių kaimo paėmė Mykolas, Simonas Dobkovičiai“.¹¹⁴ Tačiau dalyje paimtų užsienių išties įsikūrė vienkieminės sodybos, kurios ilgainiui išaugo į kaimus. Tai liudytų išlikę kaimai, turintys Užsienio vardą.

Inventoriuje minimos ir kai kurios Upytės valsčiaus kelių, sujungusių naujai įkurtus kaimus trasos: Padaugyvenės vaitystės Miciūnų kaimo aprašyme minimas naujas Krekenavos kelias, kelias į Šiaulius iš Šeduvos per Karčiamų vaitystės Karčiamų kaimą, Didysis kelias, ejęs per Antakiršinio ir Krekenavos vaitystes, Gaižupio vaitystėje buvęs kelias, kuris ėjo nuo Šuojos upės per „Jo karališkosios malonybės žemes“, Voreikonių vaitystėje – kelias į Raguvą.¹¹⁵ Kelių tinklas Upytės valsčiuje išlaikė svarbesnes senųjų kelių trasas ir papildė naujomis trasomis, sujungusiomis tarp savęs naujai įkurtus kaimus. Ypač iliustratyvus jau minėto Išdagiečių kaimo pavyzdys: „kelių kaimo turėta „į visas kertes“. Lygunmkelis – vieškelis; šlapkelis, iš ulyčgalio į pietus einąs keliukas; įsūnkelis – Įsūnų kaimo link; sutkūnkelis – Sutkūnų kaimo (vakarų pusėj)

¹⁰⁸ *Išdagiečių kaimas (Lygumų val. Šiaulių apskr.)*. Šiaulių „Aušros“ muziejaus etnografijos skyriaus archyvas, b.50.

¹⁰⁹ JURGINIS, J. *Lietuvos valstiečių istorija (nuo seniausių laikų iki baudžiavos panaikinimo)*. Vilnius, 1978, p.68.

¹¹⁰ 1554 г. Инвентарь Упитской волости, въ Жмудской Земле. *Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси*. Вильна, т. VIII, 1870, p.60.

¹¹¹ Ten pat, p.19.

¹¹² BUTKEVIČIUS, I. *Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos*. Vilnius, 1971, p.43.

¹¹³ 1554 г. Инвентарь Упитской волости, въ Жмудской Земле. *Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси*. Вильна, т. VIII, 1870, p.60.

¹¹⁴ Ten pat, p.106.

¹¹⁵ Ten pat, p.60, 68, 17, 39, 40, 19, 30.

link. Be to, abiejuose ulyčgaliuose buvo užvaros – į ganyklas bandos išgynimui; užvaros būdavo nuolat aptvertos kartimis bei žabais [...] Pati gatvė labai nelygi: išgrįsta akmenimis“.¹¹⁶

Apie valstybinių *palivarkų* įkūrimą Upytės valsčiaus inventoriuje duomenų nėra. Ir net 1557 m. Valakų reformos nuostatų 28 straipsnyje liepiama urėdai teikti ataskaitą „už visą Upytės valsčių kadangi jame nėra įkurtų palivarkų.“¹¹⁷ J. Ochmanskis rašė, jog Upytės valsčiaus valstybinėse žemėse palivarkai apskritai nebuvo įsteigti.¹¹⁸ J. Jurginio duomenimis, nors Valakų reformos nuostatuose Didysis kunigaikštis skelbė, jog nori visur turėti palivarkus, tačiau pačios reformos metu kunigaikščio žemėse nebuvo įsteigtas nė vienas naujas palivarkas – jie imti steigti XVI a. II pusėje.¹¹⁹ Todėl galime teigti, jog ir Upytės valsčiuje palivarkai buvo išmatuoti vėliau - likusiuose nepaimtuose valstybinių kaimų geriausios žemės valakuose. Nustatyti kiek ir kur buvo įkurti valstybiniai palivarkai Upytės valsčiuje šaltinių neturime.

Upytės valsčiaus inventoriuje greta vaitysčių ir kaimų aprašymo yra ir dviejų valakais išmatuotų valstybinių *miestelių* - Šeduvos ir Panevėžio aprašymai. Iš inventoriaus aprašymo matyti, kad Šeduvos miestelio žemės valakais buvo išmatuotos 1554 metais. Dokumente surašyti gyventojų sodybų sklypai bei daržai, 93 alaus, 4 midaus ir 16 degtinės karčiamų, 19 mėšinių, valakais išmatuoti miesto laukai, jų ribos, miestelėnams uždėtų mokesčių dydis. Šeduvoje tuo metu buvo 224 miestelėnų sodybos, kurių gyventojams buvo nustatyti mokesčiai.¹²⁰

Miestelio aprašyme minimas faktas, jog iš Šeduvos klebono buvo paimta žemė, o mainais už tai atiduoti 25 valakai. Panaikinti įsiterpusius į valstybines žemes valakus, matyt, reikėjo norint perplanuoti miestelį pagal stačiakampio plano principus.¹²¹ Miestelio aprašyme paminėtos miestelio gatvės bei keliai. Inventoriuje minima Turgaus aikštė su 21 sodybiniu sklypu ir 6 gatvės: Šiaulių, Kėdainių, Paniauduvos, Didžioji, gatvė, einanti nuo tilto ir gatvė, einanti nuo Niauduvos Tilto iki Turgaus aikštės. Ilgiausia buvo Šiaulių gatvė. Joje stovėjo 80 sodybų – 41 iš vienos gatvės pusės ir 39 iš kitos. Kėdainių gatvėje stovėjo 41 sodyba, Paniauduvos – 30, Didžiojoje – iš vienos pusės buvo 9 sodybos, o kitoje pusėje stovėję sodybos priklausė privačiai klebono valdai. Gatvėje už Niaudavos tilto buvo 8 ūkiai, o gatvėje už Niaudavos – 35 miestelėnų sodybos. Prie turgaus aikštės stovėjusios sodybos buvo apdėtos

¹¹⁶ *Išdagiečių kaimas (Lygumų val. Šiaulių apskr.).* Šiaulių „Aušros“ muziejaus etnografijos skyriaus archyvas, b.50.

¹¹⁷ Старинная Опись Уставы на волоки. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека.* Юрьев, 1914, т.33, р.554-555.

¹¹⁸ OCHMANSKIS, J. *Senoji Lietuva.* Vilnius, 1996, p.197.

¹¹⁹ JURGINIS, J. *Baudžiovos įsigalėjimas Lietuvoje.* Vilnius, 1962, p.280,288.

¹²⁰ Старинная Опись Уставы на волоки. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека.* Юрьев, 1914, т.33, р. 3-6.

¹²¹ Ten pat, p. 6.

didesniais mokesčiais, o šalia gatvių buvusios – mažesniais. Minimi ir per Šeduvos miestelį ėję keliai: Šiaulių kelias, „kelias, kuris eina iš Šeduvos miesto iki Pasvalio ir iki Linkuvos“, „naujas kelias, kuris eina iš Šeduvos miesto iki Kėdainių ir nuo Baisogalos“, kelias, kuris naujai taisytas už Daugyvenės ir einantis iki Krekenavos“, Baisogalos kelias.¹²²

Miestelėnų žemė buvo išmatuota valakais dviejuose dideliuose žemės plotuose po tris laukus.¹²³ Pirmasis 33 valakų sklypas buvo dešiniajame Niaudavos krante, vakariniame bei pietvakariniame miestelio pakraštyje. Antrasis 49 valakų sklypas buvo išmatuotas kairiajame Niaudavos krante, į rytus nuo miestelio sodybų.¹²⁴ Tuose pačiuose laukuose tarp miestelėnų žemių buvo įsiterpę ir trys Šeduvos klebono valakai.¹²⁵

Daug mažesnis už Šeduvą tuo metu buvo valstybinis Panevėžio miestelis. Miestelyje minimi prie Turgaus aikštės 26 miestelėnų sklypai, palei gatvę, kuri ėjo iš Turgaus aikštės – 19 sodybų, palei kitą iš aikštės ėjusią gatvę – 17 sodybų iš vienos gatvės pusės ir 13 sodybų iš kitos gatvės pusės. Miestelyje buvo 64 karčiamos: 51 alaus, 3 midaus ir 10 degtinės bei 11 mėšinių. Kadangi yra dingę keli Upytės valsčiaus inventoriaus lapai¹²⁶ su Panevėžio miestelio žemių aprašymas, negalime susidaryti pilno šio miestelio išmatuotų žemių vaizdo. Iš išlikusio aprašymo sužinome, jog miestelėnų valakai buvo išmatuoti trejuose laukuose: pirmajame 22 valakai, antrajame 9, o trečiajame 11 valakų. Prie šių žemių išmatuoti ir išdalinti 5 užusieniai.¹²⁷

Valstybines žemes Upytės valsčiuje sudarė apie 8000 valakų, kitą dalį užėmė privačios didikų, bajorų ir bažnyčios valdos. Tačiau susidaryti pilną privačių Upytės valsčiaus žemių valakinio kraštovaizdžio vaizdą ypač sudėtinga dėl ankstyvojo valakų matavimo privačiose žemėse laikotarpio (1560-1570 m.) pirminių šaltinių - inventorių, kuriuose galima būtų rasti duomenų apie privačiose žemėse vykusios Valakų reformos eigą, trūkumo. Išliko tik negausūs XVI a. pabaigos privačių dvarų turto surašymai, vadinti inventoriais, kuriuose minimi ir valakais išmatuoti kaimai bei miesteliai.¹²⁸

¹²² Ten pat, p.3-6; PRASCEVIČIUS, E. Šeduva XVI a. vidurio dokumentuose. *Mūsų kraštas*. 1995, birželio 27.

¹²³ Старинная Опись Уставы на волоки. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.33, p.5-6.

¹²⁴ PRASCEVIČIUS, E. Šeduva XVI a. vidurio dokumentuose. *Mūsų kraštas*. 1995, birželio 27.

¹²⁵ Старинная Опись Уставы на волоки. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.33, с.5-6.

¹²⁶ *Išdagiečių kaimas (Lygumų val. Šiaulių apskr.)*. Šiaulių „Aušros“ muziejaus etnografijos skyriaus archyvas. b.50.

¹²⁷ Старинная Опись Уставы на волоки. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.33, с.61-63.

¹²⁸ 1569.VI.7. Plonėnų dvarelis, Upytės pav., inventorius. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t.1, 1934; 1585.V.7. Paistrės, Upytės pav., inventorius. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t.1, 1934; 1585.IX.26. Berštelėlių dvaro ir jo palivarkų, Upytės pav., inventorius. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t.1, 1934; 1587.III.3. Upytės dvaro ir jo kaimų inventorius. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t.1, 1934; 1594.III.24. Nevėžnykų dvaro ir kaimų, Upytės pav., žmonių sąrašas. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t.1, 1934; 1596.IX.22. Eirimaičių dvaro, Upytės pav., inventorius. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t.1, 1934;

Informacijos apie privačias Upytės valsčiaus žemes suteikia ir Upytės valsčiaus inventorius. Inventoriaus kaimų ribų aprašymuose tarp nurodytų besiribojančių žemių savininkų minimos ir klebonų bei bajorų žemės. Minimos jų pavardės: ponai Kiščikai, ponai Zavišos, Vilniau pavieto bajorai Proščevičiai, bajoras Matas Peikovičius, Liaudos bajorai ir daugelis kitų.¹²⁹ Visame inventoriuje randame tik kelių privačių kaimų pavadinimus: Padaugyvenė, Burkovičiai, Katkūnai, Meiliūnai.¹³⁰

Taigi remdamiesi Upytės valsčiaus inventoriumi nustatėme valstybinėse žemėse Valakų reformos metu susiformavusius naujus kraštovaizdžio elementus - 2 pertvarkytus miestelius, 357 naujai įkurtus kaimus su 126 užusieniais, naują kelių tinklą. Reforma Upytės valsčiuje suformavo visiškai naują užstatymo struktūrą (357 kaimų ir 2 miestelių tinklas), nuo jos neatsiejamą agrostruktūrą (kaimų ir miestų žemės išmatuotos valakais) bei inžinerinę (tiesios ir aiškiai apibrėžtos kaimų ribos bei naujas kelių tinklas).

2.2. VALAKŲ REFORMOS PAVELDO UPYTĖS VALSČIUJE LOKALIZAVIMAS

Išsiaiškinti koks Valakų reformos paveldas pasiekė XXI a. įmanoma tik lokalizavus reformos metu įkurtus kaimus ir pertvarkytus miestelius. Juos lokalizuojant išeities taškas – Upytės valsčiaus inventorius, kuriame pateikti išsamūs kaimyninių kaimų ribų bei miestelių žemių aprašymai.

Upytės valsčiaus inventorius jau ne kartą įvairių autorių studijuotas ir naudotas šio krašto praeities tyrinėjimams. Inventoriuje minimų gyvenviečių lokalizavimą palengvina E. Prascevičiaus atlikta Upytės valsčiaus Padaugyvenės, Gimbogalos, Karčemų, Velžių, Užuožerių, Šakos, Žibartonių, Aukštuolių, Pravogalos, Rokonių, Kauksnių, Antakiršinio, Gaižupio, Maldeikių, Paežerių, Čelkių, Laiduškių, Švainikų, Krekenavos, Nevėžninkų, Panevėžio vaitysčių analizė. Autorius, tyręs valakų reformos eigą Upytės valsčiuje, pateikia 100

1597.VII.22 Lelaukių kaimo, Upytės pav., inventorius. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t.1, 1934; 1600.X.17. Kaukėnų dvaro, Upytės pav., inventorius. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t.1, 1934; 1653 m. balandžio 23 d. Kundrėnų palivarko, Upytės pavieto, inventorius. *Lietuvos inventoriai XVII a.* Vilnius, 1962; 1684 m. balandžio 23 d. Pajuostės dvaro, Upytės pavieto, inventorius. *Lietuvos inventoriai XVII a.* Vilnius, 1962; 1642 m. balandžio 20 d. Gružių dvaro, Upytės pavieto, inventorius. *Lietuvos inventoriai XVII a.* Vilnius, 1962; 1670 m. balandžio 23 d. Žeimelio miestelio, Upytės pavieto, inventorius. *Lietuvos inventoriai XVII a.* Vilnius, 1962; 1693 m. birželio 24 d. Judeikių, arba Lieporių, dvaro, Upytės pavieto, inventorius. *Lietuvos inventoriai XVII a.* Vilnius, 1962; 1692 m. lapkričio 11 d. Savitiškio dvaro, Upytės pavieto, inventorius. *Lietuvos inventoriai XVII a.* Vilnius, 1962.

¹²⁹ 1554 г. Инвентарь Упитской волости, въ Жмудской Земле. *Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси*. Вильна, т.VIII, 1870, p. 58, 59, 60, 61, 64.

¹³⁰ Ten pat, p. 43, 70, 77, 76; 1554 г. Инвентарь Упитской волости, въ Жмудской Земле. Lietuvos Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, f.16, b.132.

šiose vaikystėse įkurtų kaimų pavadinimų analizę.¹³¹ Remdamiesi 1554 m. Upytės valsčiaus inventoriu, 21 ribinį Upytės valsčiaus kaimą lokalizavo K. Eringis ir J. Milius (3 priedas), tyrę vidurio Lietuvos lygumos žemėvaldos bruožus.¹³² M.Lukinas lokalizavo Upytės valsčiaus užstatymo struktūrą, siekdamas sudaryti XVI a. Upytės valsčiaus miškų schemą (4 priedas).¹³³ Deja, autorius pateikė tik schematišką lokalizuotų kaimų žemėlapi be kaimų pavadinimų.

Mažiausiai keblumų kyla dėl dviejų reformos metu pertvarkytų **miestelių** – Šeduvos ir Panevėžio, nes jų pavadinimai bei lokalizacija nepakito.

Lokalizuoti Upytės valsčiaus inventoriuje minimus **kaimus** XXI a. ypač sudėtinga visų pirma dėl pakitusių kaimų pavadinimų. Šiuo atveju buvo būtina gilintis į inventoriuje pateiktų kaimų ribų aprašymus, nagrinėti vietovardžius, o vėliau, lauko tyrimų metu išsiaiškinti kokia šio paveldo dabartinė būklė.

Kaimų lokalizavimą apsunkino keletas su Upytės valsčiaus inventoriaus analize susijusių veiksnių:

1. Upytės valsčiaus inventoriaus rankraštyje ir jo publikacijoje buvo supainioti lapai. Teisingą lapų eilę 1947 m. nustatė K.Jablonskis, o spaudoje ją paskelbė O.Maksimaitienė, nurodžiusi dėl kokių priežasčių taip atsitiko. Autorės teigimu, Vilniaus archeografinės komisijos rinkinio rengėjai, ruošdami inventorių spaudai, jį įrišo neapdairiai sudėję lapus, padarė iš jo puslapių mišinį: supainioti lapai, kai kur lapų puslapiai sudėti blogai – pirma dėta antroji lapo pusė, o paskui pirmoji.¹³⁴ Tokiu būdu buvo sumaišyti ir kaimų bei vaitysčių aprašymai. E. Prascevičius, lokalizavęs 100 Upytės valsčiaus kaimų, analizuojant kaimų aprašymus, rado K.Jablonskio nepastebėtų įrišimo klaidų: Svirnupio kaimas įrištas prie Gaižupio vaitystės, o turėtų būti prie Antakiršinio vaitystės, Dabkevičių, Bunevičių kaimai įrišti prie Antakiršinio vaitystės, o turėtų būti prie Gaižupio vaitystės. Gaižupio vaitystei klaidingai priskirti kaimai Lakupis, Palakutis, Mickunovičiai, kurie priklausė Nevėžnikų vaitystei.¹³⁵ Todėl norint

¹³¹ PRASCEVIČIUS, E. Buvo Pravogala, dabar – Pakalniškiai. *Mūsų kraštas*. 1995, Balandžio 22; PRASCEVIČIUS, E. Raginėnų kaimui – 460 metų. *Mūsų kraštas*. 1995, gegužės 11; PRASCEVIČIUS, E. Šeduva XVI a. vidurio dokumentuose. *Mūsų kraštas*. 1995, birželio 27; PRASCEVIČIUS, E. Šniukoniai prieš 460 metų. *Mūsų kraštas*. 1995, birželio 27; PRASCEVIČIUS, E. Upytės valsčiaus Šakių ir Žibartonių vaitystės 1556 metais. *Mūsų kraštas*. 1996, balandžio 13; PRASCEVIČIUS, E. Upytės valsčiaus Pravobalos ir Rokonių vaitystės 1554-1555 metais. *Mūsų kraštas*. 1996, birželio 12; Liepos 24; PRASCEVIČIUS, E. Upytės valsčiaus Mondeikių vaitystė 1555 metais. *Tėvynė*. 1999, vasario 17; PRASCEVIČIUS, E. Upytės valsčiaus Švainikų vaitystė 1555 metais. *Tėvynė*. 1999, balandžio 21; Prascevičius E. *Upytės valsčiuje įkurtų kaimų sąrašas*. Daugyvenės kultūros istorijos muziejus-draustinio archyvas.

¹³² ERINGIS, K.; ir MILIUS, J. Vidurio Lietuvos lygumos žemėvaldos bruožai (pagal 1554 m. Upytės valsčiaus inventorių). Geografinis metraštis. *Geografinis metraštis*. 1979, t. 14, p.123-131; MILIUS, J. Upytės apylinkių žemės naudojimas, žemėvalda ir žemėtvarka valakų reformos laikais. In *Upytė*. Vilnius, 1986, p. 30-42.

¹³³ LUKINAS, M. Upytės krašto miškai XVI amžiuje. *Girios*. 1974, Nr.1.

¹³⁴ MAKSIMAITIENĖ, O. Keletas pastabų dėl seniausio Upytės valsčiaus 1556 m. inventoriaus. *Bibliotekininkystė ir bibliografija*. Vilnius, t. 2, 1963.

¹³⁵ 1554 г. Инвентарь Упитской волости, въ Жмудской Земле. *Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси*. Вильна, т. VIII, 1870, p. 17-21; 1554 г. Инвентарь Упитской

naudotis inventoriaus rankraščiu arba atspausdintu tekstu, būtina suderinti puslapių eilę pagal K.Jablonskio bei E.Prascevičiaus pataisymus.

2. Kadangi inventorius surašytas ne lietuvių, o rusų kalba, jame randame suslavintus kaimų pavadinimus. Matyt, inventorių rašiusieji raštininkai mažai mokėjo, arba išvis nemokėjo lietuviškai, todėl rašydami įvairiai iškraipė kaimų vardus, lietuviškas priesagas keitė slaviškomis. Papildomai vietovardžiai galėjo būti iškraipyti ir 1624 m. darant Upytės valsčiaus inventoriaus originalo rankraštinių nuorašų. Lokalizavimą itin apsunkino tų pačių vietovardžių pavartojimas skirtingomis formomis. Pavyzdžiui: Олкшнуповъ – Олкшоупись, Невидантовъ – Невидайче, Соенское – Шоенского, Немяны – Кемяны, Тикгеланы – Икгилановъ ir panašiai.¹³⁶

Pati didžiausia kliūtis, lokalizuojant inventoriuje minimas gyvenvietes, yra ta, kad inventoriuje aprašytos teritorijos nebuvo atvaizduotos kartografiškai. Valakų reformos metu dar nemokėta išmatuoti žemių atvaizduoti planuose, todėl negalima visiškai tiksliai nustatyti kaip atrodė pirmieji reformos sudaryti kaimai. Tačiau Valakų reformos metu įvesta žemės valdymo santvarka be žymesnių pakitimų išlaikė pagrindines savo formas net iki XX a. pradžios. Todėl valakinio kraštovaizdžio atspindžių - kaimų teritorinės struktūros, senųjų kelių būtina ieškoti senuose XIX a. pabaigos – XX a. pradžios vokiečių bei rusų kartografų kurtuose topografiniuose žemėlapiuose. XX a. trečiame dešimtmetyje įvykdžius žemės reformą: išskirsčius kaimus į vienkiemius, pakito Lietuvos kartografinis vaizdas, todėl po šios reformos išleisti topografiniai žemėlapiai mažiau vertingi valakinių kaimų lokalizavimui, tačiau naudingi vietovardžių raidai sekti ir išlikusių valakinio kraštovaizdžio elementų identifikavimui. Tačiau šio tyrimo padėtį apsunkina tai, kad ir šių žemėlapių Lietuvos archyvuose ir bibliotekose saugomi tik fragmentiški rinkiniai.

Šio tyrimo metu, Upytės valsčiaus valstybiniai kaimai buvo lokalizuoti remiantis Upytės valsčiaus inventoriuje pateiktais kaimų ribų aprašymais. Aprašant kaimų ribas ypač detalai buvo nusakytos šių žemių gretimybės: miškai, pelkės, gretimų kaimų ir dvarų žemės. Pavyzdžiui, Pravogalos vaitystėje buvusio Pravogalos kaimo ribos revizorių aprašytos taip: „du laukai prasideda galais nuo Daugyvenės upės, o šonu – šalia Šeduvos miesto dviejų laukų šono, o kitais galais prieina iki Bividovičių kaimo valakų šono, o kitu šonu – šalia Gabogalos kaimo valakų. Trečiasis laukas priešais pirmąjį lauką prasideda nuo Daugyvenės upės, o šonu – šalia Miciūnų kaimo dviejų laukų galų. O kitais galais – iki Kurklių kaimo valakų, o kitu šonu – iki jo

волости, въ Жмудской Земле. Lietuvos Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, f.16, b.132; Prascevičius E. *Upytės valsčiuje įkurtų kaimų sąrašas.* Daugyvenės kultūros istorijos muziejus-draustinio archyvas.

¹³⁶ 1554 г. Инвентарь Упитской волости, въ Жмудской Земле. *Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси.* Вильна, т.VIII, 1870, p.15, 16, 18, 114, 116, 117, 119.

karališkosios malonybės miško.“¹³⁷ Remiantis šiuo aprašymu, norint lokalizuoti Pravogalos kaimą buvo būtina lokalizuoti jo gretimybes. Darbą palengvino jau minėtieji XIX a. – XX a. pradžios topografiniai žemėlapiai: XX a. pradžios Vakarų Rusijos žemėlapis „Karte des Westlichen Russlands“ (1:100 000 mastelio), 1865 m. Kauno gubernijos trejų varstų žemėlapis (1:126 000 mastelio) ir Generalinio štabo žemėlapis (1:50 000 mastelio). Šiuose žemėlapiuose atsispindi valakinio kraštovaizdžio ypatumai: gatvinių rėžinių kaimų išsidėstymas, senosios kelių, jungusių kaimus, trasos (6 - 8 priedai).

Remiantis Upytės valsčiaus inventoriaus detaliais valakinių kaimų aprašymais, XIX - XX a. pradžios kartografinė medžiaga, bei gautus duomenis palyginus su K. Eringio, J. Miliaus ir E. Prascevičiaus analizėmis, lokalizuota 276 iš 357 Valakų reformos metu Upytės valsčiuje įkurtų kaimų (5 priedas). Iš 5 priede pateiktų duomenų matyti, kad išnyko dalis Valakų reformos žemės matavimų aprašymuose užrašytų vietovardžių, kiti kaimų pavadinimai pasikeitė nežymiai arba išliko nepasikeitę. Iš lokalizuotų kaimų, 103 kaimų pavadinimai visiškai pakito, 45 pakito labai mažai. Atsekti kaimų su pakitusiais pavadinimais dabartinės vietas buvo ypač sudėtinga – buvo būtina įsigilinti į kaimyninių kaimų ribų aprašymus, lokalizuoti gretutinius kaimus, ieškoti šių kaimovardžių senuosiuose topografiniuose žemėlapiuose.

Tyrimo metu nerastas 81 kaimas. Iš jų 32 kaimams nustatytos tik apytikrės buvimo vietos - pateikti upės, ežero ar balos, su kuriais ribojosi kaimo sienos pavadinimai. Gali būti, kad lokalizuoti jų nepavyko dėl to, kad šių kaimų pavadinimai yra pakitę. Be to, galime manyti, jog dalis šių nelokaluotų kaimų XVII – XVIII a. dėl maro epidemijų galėjo išnykti¹³⁸, kiti galėjo būti panaikinti XIX-XX a. agrarinių reformų metu, ar nulėmus kitoms priežastims. Tai liudija Išdagiečių kaimo aprašyme minimas faktas, jog Pamūšio dvarui priklausęs Viniūnų kaimas buvo panaikintas, o žemę pasiėmė dvarininkas. Šio kaimo gyventojai buvo išskirstyti po aplinkinius kaimus. Iš Viniūnų kaimo 3 gyventojai buvo atkelti ir į Išdagiečius.¹³⁹ Tyrimo metu nustatyti 7 išnykę kaimai: Raigaliai, buvę Gigonių vaitystėje, Gudeliai, priklausę Devetibratų vaitystei, Golminėnų vaitystei priklausę Daučiškiai, Toleikovičių bei Sidaugų kaimai, buvę Paežerių vaitystėje, Čeniškių kaimas Vildūnų vaitysėje bei Sirotiškių kaimas Palakupio vaitystėje. Iš nelokaluotų kaimų sąrašo 25 kaimų dabartinės būvimo vietos atsekti nepavyko ir todėl, kad Upytės valsčiaus inventoriuje pateikti ne pilni šių kaimų žemių aprašymai arba aprašytos jų žemės nesiribojo su jokiais kitais kaimais ar upėmis, o buvo apsupti privačių žemių

¹³⁷ Ten pat, p.105.

¹³⁸ JURGINIS, J. *Lietuvos valstiečių istorija (nuo seniausių laikų iki baudžiavos panaikinimo)*. Vilnius, 1978, p.120.

¹³⁹ *Išdagiečių kaimas (Lygumų val. Šiaulių apskr.)*. Šiaulių „Aušros“ muziejaus etnografijos skyriaus archyvas. B.50.

kaip kad Šedoviškės kaimas Voreikoniu vaitystėje: „riba to kaimo prasideda galais nuo kunigaikščio Žilinsko pavaldinių žemės, o šonais palei vieno valako užusienį ir kunigaikščio Žilinsko žemių, kitais galais iki to paties kunigaikščio Žilinsko žemių ir iki Žilinsko miško, ir iki Jo karališkosios malonybės miško, o kitu šonu palei užusienį Jo karališkosios malonybės ir kunigaikščio Žilinsko žemių“.¹⁴⁰

Išanalizavus inventoriuje pateiktus kaimų žemių aprašymus nustatyta, kad didžioji dalis kaimų telkėsi prie upių, ežerų. Net 171 kaimo žemės ribojosi su upėmis: Nevėžiu, Daugyvene, Mūša, Pyvesa, Upyte, Tatula, Įsra, Lėveniu, Ežerėle, Švitiniu, Svalia, Juosta ir kt. Tankiausiai gyvenviečių XVI a. buvo Šeduvos, Panevėžio apylinkėse.

Kartografinis – geografinis vietovardžių lokalizavimas – ypač sudėtingas ir daug laiko reikalaujantis tyrimas. Iš 357 Valakų reformos metu įkurtų kaimų lokalizuoti 276 kaimai bei 2 miesteliai. Upytės valsčiaus inventoriūs vertingas ne tik Valakų reformos paveldo lokalizavimui, bet ir kaimovardžių bei vandenvardžių raidai sekti.

2.3. IŠLIKĘS VALAKŲ REFORMOS PAVELDAS

Išsiaiškinti koks Valakų reformos paveldas išliko iki mūsų dienų, galime pasitelkę lauko tyrimų metodą. Iš tyrimo metu lokalizuotų 276 kaimų sąrašo 20 **kaimų** (14 priedas) buvo inventorizuota lauko tyrimų metu (1 lentelė). Inventorizavimui pasirinkta pietvakarinė buvusio Upytės valsčiaus dalis – kaimai išsidėstę Šeduvos miestelio apylinkėse bei nutolę nuo jo 15 – 20 kilometrų spinduliu. Šioje dalyje, skirtingai nuo kitų buvusio Upytės valsčiaus regionų, buvo lokalizuoti visi inventoriuje paminėti kaimai. Be to, šioje teritorijoje pastebimas tankiausias įkurtų kaimų tinklas.

1 lentelė. *Inventorizuotų kaimų sąrašas*

Eil. Nr.	KAIMO, PAVADINIMAS	XXI A. IŠLIKĘ VALAKINIO KRAŠTOVAIZDŽIO ELEMENTAI
NEIŠSKIRSTYTI Į VIENKIEMIUS KAIMAI		
1.	Žibartai	<ul style="list-style-type: none"> • kaimo gatvė; • gatvinio režinio kaimo planinė užstatymo struktūra; • sodybų planinė užstatymo struktūra; • kaimavietės kultūrinis sluoksnis
IŠSKIRSTYTI Į VIENKIEMIUS IR VĒLIAU PANAIKINTI ARBA SUNYKĘ KAIMAI		

¹⁴⁰ 1554 г. Инвентарь Упитской волости, въ Жмудской Земле. *Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси*. Вильна, т. VIII, 1870, p.30.

2.	Nemaniūnai	<ul style="list-style-type: none"> • kaimavietės kultūrinis sluoksnis
3.	Liaudiškiai	<ul style="list-style-type: none"> • kaimo gatvė; • buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai; • kaimavietės kultūrinis sluoksnis
IŠSKIRSTYTI Į VIENKIEMIUS, SU MINIMALIAIS VĖLESNIŲ UŽSTATYMŲ FRAGMENTAIS BE DIDESNIŲ REKONSTRUKCIJŲ KAIMAI		
4.	Šniukoniai	<ul style="list-style-type: none"> • kaimo gatvė; • buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai; • gatvinio režinio kaimo planinė užstatymo struktūra; • rėžinių sodybų planinė užstatymo struktūra; • kaimavietės kultūrinis sluoksnis
5.	Šileikoniai	<ul style="list-style-type: none"> • kaimo gatvė; • buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai; • kelios režinės sodybos su planinės užstatymo struktūros fragmentais; • kaimavietės kultūrinis sluoksnis;
6.	Raginėnai	<ul style="list-style-type: none"> • kaimo gatvė; • gatvinio režinio kaimo planinės užstatymo struktūros fragmentai; • kelios režinės sodybos su planinės užstatymo struktūros fragmentais; • buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai; • kaimavietės kultūrinis sluoksnis;
7.	Pakalniškiai	<ul style="list-style-type: none"> • kaimo gatvė; • gatvinio režinio kaimo planinės užstatymo struktūros fragmentai; • kelios režinės sodybos su planinės užstatymo struktūros fragmentais; • buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai; • kaimavietės kultūrinis sluoksnis.
8.	Dargužiai	<ul style="list-style-type: none"> • kaimo gatvė; • viena režinė sodyba su planinės užstatymo struktūros fragmentais; • buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai; • kaimavietės kultūrinis sluoksnis.
9.	Gimbogala	<ul style="list-style-type: none"> • kaimo gatvė; • trys režinės sodybos su planinės užstatymo struktūros fragmentais; • buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai; • kaimavietės kultūrinis sluoksnis.
10	Vaidulioniai	<ul style="list-style-type: none"> • kaimo gatvė; • viena režinė sodyba su planinės užstatymo struktūros fragmentais; • buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai; • kaimavietės kultūrinis sluoksnis.
IŠSKIRSTYTI Į VIENKIEMIUS, PATYRĘ VĖLESNIUS UŽSTATYMUS IR DIDESNES REKONSTRUKCIJAS KAIMAI		
11.	Radviloniai	<ul style="list-style-type: none"> • kaimavietės kultūrinis sluoksnis
12.	Paežeriai	<ul style="list-style-type: none"> • kaimo gatvė; • buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai; • kaimo planinės užstatymo struktūros fragmentai; • kaimavietės kultūrinis sluoksnis
13.	Alksnupiai	<ul style="list-style-type: none"> • kaimo gatvė; • kelios režinės sodybos su planine užstatymo struktūra; • kaimavietės kultūrinis sluoksnis
14.	Užuožeriai	<ul style="list-style-type: none"> • kaimo gatvė; • buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai; • kelios režinės sodybos su planine užstatymo struktūra; • kaimavietės kultūrinis sluoksnis;
15.	Arimaičiai	<ul style="list-style-type: none"> • kaimo gatvė; • buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai; • kelios režinės sodybos su planine užstatymo struktūra;

		<ul style="list-style-type: none"> • kaimavietės kultūrinis sluoksnis
16.	Sedūnai	<ul style="list-style-type: none"> • kaimo gatvė; • buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai; • rėžinės sodybos su planine užstatymo struktūra; • kaimavietės kultūrinis sluoksnis;
17.	Vėriškiai	<ul style="list-style-type: none"> • kaimo gatvė; • diendaržio akmeniniai pamatai; • kaimavietės kultūrinis sluoksnis
18.	Kauliniai	<ul style="list-style-type: none"> • kaimo gatvė; • buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai; • kelios rėžinės sodybos su planine užstatymo struktūra; • kaimavietės kultūrinis sluoksnis
19.	Liaudiškiai	<ul style="list-style-type: none"> • kaimo gatvė; • buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai; • rėžinės sodybos su planine užstatymo struktūra; • kaimavietės kultūrinis sluoksnis;
20.	Gražioniai	<ul style="list-style-type: none"> • kaimo gatvė; • buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai; • viena rėžinė sodyba su planine užstatymo struktūra; • kaimavietės kultūrinis sluoksnis;

Pagal išlikimo laipsnį inventorizuotus kaimus galime skirti į kelias grupes:

1. Kaimai, kuriuose neišliko jokių valakinio kraštovaizdžio elementų. Tokie kaimai yra kelių tipų:
 - a) kaimas visiškai išnykęs (Nemaniūnai),
 - b) kaimavietė užstatyta nauja gyvenvieta (Radviloniai);
2. Kaimai, kuriuose išlikusi tik kaimo gatvė bei buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai (Liaudiškiai). Šiai grupei galime priskirti ir Vėriškių kaimą – tačiau šiame, užstatytame nauja gyvenvieta kaime, vieninteliame be gatvės išliko ir diendaržio pamatai;
3. Išlikę gatvinio kaimo užstatymo fragmentai: kelios sodybos su planine užstatymo struktūra, kaimo gatvė, buvusių sodybinių rėžių bei kaimo gatvės apželdinimo fragmentai (Šileikoniai, Raginėnai, Pakalniškiai, Dargužiai, Gimbogala, Vaidulioniai). Dalis tokių kaimų yra užstatyti XX a. II pusės pastatais – tokios sodybos statytos po vienkiemių reformos likusiuose laisvuose kaimavietės plotuose (Paežeriai, Alksnupiai, Užuožeriai, Arimaičiai, Sedūnai, Kauliniai, Liaudiškiai, Gražiniai).
4. Išlikusi beveik pilna kaimo planinė užstatymo struktūra su sodybų planine užstatymo struktūra, kaimo gatve, buvusių sodybinių rėžių bei kaimo gatvės apželdinimo fragmentais (Žibartai, Šniukoniai).

Be šių išlikusių elementų, visų gatvinių rėžinių kaimų vietose susidarė kaimavietės kultūrinis sluoksnis - keturių šimtmečių žmonių gyvenimo vienoje vietoje rezultatas. Aplankytuose Šniukonių, Šileikonių, Dargužių, Vaidulionių, Paežerių, Užuožerių bei Liaudiškių

kaimuose išlikęs gausus, mažą miškelį kraštovaizdyje primenantis kaimo apželdinimas, Žibartų, Liaudiškių, Raginėnų, Pakalniškių, Gimbogalos, Arimaičių, Sedūnų, Kaulinių bei Gražionių kaimų kraštovaizdį formuoja pavieniai medžiai, jų grupės šalia kaimo gatvės, buvusių ežių ir rėžių vietose. Likusiuose kaimuose: Nemaniūnuose, Radviloniuose, Alksnupiuose, Vėriškiuose neišliko jokių želdinių fragmentų.

Svarbiausios priežastys nulėmusios valakinio kaimo kraštovaizdžio kaitą bei jo elementų gausesnį ar mažesnį išlikimą, buvo naujos agrarinės reformos, pakeitusios žemėvaldos būdą ir žemėnaudos formas, užstatymo struktūrą:

1. **Vienkieminės reformos.** Valakinė kaimo kraštovaizdžio struktūra pakito įgyvendinant vienkiemines reformas. Pirmoji reforma buvo pradėta vykdyti nuo 1861 m. Yra žinoma, jog šiuo laikotarpiu buvo išskirstyta ir Upytės valsčiui priklausiusių kaimų – Linkuvos bei Pašvitinio apylinkėse. 1896 m. kaimo gyventojų iniciatyva išskirstytas Alksnupių kaimas.¹⁴¹ Šios reformos metu, į vienkiemius buvo išskirstyta tik nedidelė gatvinių rėžinių kaimų dalis. Antroji, vadinamoji Stolypino reforma buvo vykdoma 1906 – 1915 m. Tačiau sparčiausiai kaimai skirstyti į vienkiemius 1922 – 1939 m. Šio laikotarpio reforma apėmė beveik visus valakinius kaimus. Tik rytų Lietuvoje, okupuotoje Lenkijos, kur vienkieminė žemėtvarka buvo atlikta tik iš dalies, neišskirstyti į vienkiemius kaimai išliko iki XX a. vidurio. Skirstantis kaimams į vienkiemius, pirmiausia buvo panaikinami senieji valakiniai žemės rėžiai. Vienas svarbiausių reformos tikslų buvo kiekvieno atskiro ūkio rėžius sutraukti į vieną sklypą ir šio sklypo centre įkurdinti sodybą. Senosiose vietose buvo paliekama tik dalis sodybų su valakiniu užstatymu. Kitos sodybos išsidėstė po laukus arba virtinėmis palei kelius. Buvo ir tokių kaimų, kuriose į naujas vietas išsikėlė visos sodybos. Tokiu būdu, rėžinių kaimų vietose išliko tik želdiniai bei kaimo gatvė, kelios rėžinės sodybos, susiformavęs kultūrinis sluoksnis.¹⁴²

2. **Kolūkinė reforma.** Didžiausias ir sparčiausias žemėnaudos ir senųjų užstatymo struktūrų pertvarkymas vyko sovietmečiu: 1940 -1941 ir 1944 – 1948 metais likviduojant privačią žemės nuosavybę. Sovietmečio reformos sudarė prielaidas kolektyvizacijai, kuri buvo įgyvendinta 1951 metais.¹⁴³ Pertvarkant kaimus industrinės gamybos pagrindais, istoriškai susiklostę kaimo kraštovaizdžio elementai, pasipildė naujais gyvenamosios, gamybinės – inžinerinės paskirties elementais. Anot J. Bučo, naujų kraštovaizdžio elementų kompozicinis

¹⁴¹ BALČIŪNAS, V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos, ūkio ir statistikos šviesoje*. Kaunas, 1938, p.75, 77.

¹⁴² BUTKEVIČIUS, I. *Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos*. Vilnius, 1971, p.66-96; ŠEŠELGIS, K.; BARŠAUSKAS, J.; ČERBULĖNAS, K.; ir KLEINAS, M. *Architektūra. Kaimo gyvenvietės ir gyvenamieji namai*. Vilnius, 1965, p.23-26; VASKELA, G. *Žemės reforma Lietuvoje 1919 – 1940*. Vilnius, 1998.

¹⁴³ BUČAS, J. *Kraštovarkos pagrindai*. Kaunas, 2001, p. 124.

ryšys su aplinka buvo atsitiktinis: vienur jie vizualiai užteršė agrarines erdves, kitur atliko kompozicinių dominančių ir subdominančių vaidmenį.¹⁴⁴

Okupavus Lietuvą Sovietų sąjungai, 1948 metais pradėti kurti kolūkiai. Vietoj smulkių individualių valstiečių ūkių buvo sukurta keli tūkstančiai kolūkių ir tarybinių ūkių. 1951 m. Lietuvos žemės ūkis jau buvo pertvarkytas į stambų visuomeninį. Kraštovaizdyje atsirado tokių naujų elementų, kaip stambūs ūkių gamybos centrai, specializuotos žemės ūkio gamybos įmonės, melioracijos ir hidrotechniniai įrenginiai, elektros energijos ir ryšių linijos. Labiausiai nepageidautinu kraštovaizdžio komponentu tapo žemos įtampos elektros linijos.¹⁴⁵

Lemiant šioms aplinkybėms iki tol išlikę valakiniai kraštovaizdžio elementai dar labiau pakito, o kai kur buvo pertvarkyti ir sunaikinti. Pertvarkant vienkieminio kaimo kraštovaizdžio agrostruktūrą pagal kolūkinio kaimo žemėnaudą, sparčiai nyko dar išlikę valakinio kraštovaizdžio fragmentai: vienkieminės gyvenvietės su išlikusiais valakiniais elementais buvo užstatytos naujai kuriamomis kolūkinėmis gyvenvietėmis, sunaikinti valakinių kaimų želdiniai, sodybų užstatymo struktūra. Nauja užstatymo struktūra formavosi pertvarkant istoriškai susiklosčiusių gyvenviečių tinklą - likviduojant vienkiemines sodybas ir palaipsniui naikinant kitas smulkias gyvenamąsias vietas, nebeatitinkančias naujų žemės ūkio gamybos ir gyventojų socialinių poreikių, rekonstruojant stambesnes istoriškai susiklosčiusias gyvenvietes bei statant naujas. Pagrindinė gyvenviečių pertvarkymo kryptis – gyvenviečių stambinimas ir jų skaičiaus mažinimas. Tokiu būdu buvo užstatytos ir taip sunyko reikšmingos architektūros ir žemdirbystės istorijos požiūriu senųjų kaimų gyvenvietės.¹⁴⁶

Siekiant išsiaiškinti kas iš Valakų reformos paveldo išliko **miesteliuose**, remiamės Šeduvos miestelio pavyzdžiu. Kaip tiksliai atrodė Šeduvos miestelio turgaus aikštė po reformos pravedimo, tiksliai nežinome, kadangi jos forma nebuvo nurodyta nei Upytės valsčiaus inventoriuje, nei vėlesniame 1646 m. Šeduvos inventoriuje. Seniausias kol kas žinomas Šeduvos miestelio planas siekia 1791 m. Šiame schematiškame plane pažymėtos pagrindinės miestelio gatvės – Šiaulių, Krekenavos, Panevėžio, Kėdainių. Plane jau atsispindi ir turgaus aikštės forma – stačiakampė, siaurėjanti link Panevėžio gatvės (15 priedas).¹⁴⁷ Istorinius Šeduvos miestelio tyrimus atlikusios L. Balėnaitės duomenimis, iki šio plano sudarymo jokių didesnių pertvarkymų miestelyje nebuvo vykdoma. Ir tik 1795 m. po didelio gaisro, specialia instrukcija buvo nurodyta naujai planuojant sklypus ištiesinti senąsias posesijas, nepažeidžiant turgaus

¹⁴⁴ Ten pat, p. 176; BUČAS, J. *Lietuvos kaimo kraštovaizdžio raida ir istorinės vertybės*. Vilnius, 1988, p.77.

¹⁴⁵ BUČAS, J. *Kraštovarkos pagrindai*. Kaunas, 2001, p. 169-176; BUČAS, J. *Lietuvos kaimo kraštovaizdžio raida ir istorinės vertybės*. Vilnius, 1988, p.77.

¹⁴⁶ BUČAS, J. *Kraštovarkos pagrindai*. Kaunas, 2001, p. 169-176.

¹⁴⁷ BALĖNAITĖ, L. Vietinės reikšmės urbanistikos paminklas Šeduva. Istoriniai tyrimai. Vilnius, 1993. *Daugyvenės kultūros istorijos muziejaus – draustinio archyvas*.

aiškštės ir gatvių linijos.¹⁴⁸ Nuo XIX a. pradžios miestelius planuojant pagal to meto Rusijos miestų statybos principus, įtvirtinančius taisyklingą plano struktūrą, stačiakampius kvartalus, aiškštės gatvių sankryžose, gatves, sueinančias į turgaus aikštę,¹⁴⁹ buvo paruoštas ir naujas Šeduvos išplanavimo projektas. Pagal šį projektą miestas turėjo būti padalintas į taisyklingus kvartalus su tiesiomis gatvėmis. Tačiau šis projektas buvo atmestas, kaip netinkamas, kadangi visos gatvės turėjo būti panaikintos, o naujos nutiestos per užstatytas vietas taip, kad tektų griauti susiformavusį užstatymą.¹⁵⁰ Remiantis istoriniais miestelio tyrimais bei 1791 m. ir 1852 m. (15 priedas) planais, galime teigti jog Šeduvos miestelio Valakų reformos planas su mažesniais pakitimais išsilaikė iki Antro Pasaulinio karo. Valakinė Šeduvos žemėvalda buvo panaikinta 1932 m., miestelio žemes išskirsčius vienkiemiais. Nuo 1950 m. vykdyti rekonstrukcijos darbai pakeitė senąją užstatymo struktūrą, bei svarbiausią miestelio Valakų reformos elementą – turgaus aikštę. Pietvakarinė aiškštės dalis buvo užstatyta daugiabučiu gyvenamuoju namu, aiškštė apželdinta želdiniais, mediniais, aiškštę formavę pastatai buvo nugriauti, o jų vietoje, pažeidžiant istoriškai susiklosčiusias posesijas buvo pastatytas restoranas, merija, ligoninės pastatų kompleksas. Taigi išliko Šeduvos miestelio centrinės stačiakampės aiškštės plano struktūra, pagrindinių gatvių tinklas: Upytės valsčiaus inventoriuje minėta Šiaulių gatvė (dabartinė Vytauto), Kėdainių bei Didžioji (dabartinė Panevėžio?) gatvė.

Remiantis paveldotyrimo tyrimo metu sukauptais duomenimis 2 lentelėje pateikiame Upytės valsčiaus Valakų reformos paveldo elementų modelį. Kadangi tyrimo metu nepavyko nustatyti bei lokalizuoti reformos metu įkurtų valstybinių palivarkų, apie jų išlikimo laipsnį sprendžiame prielaidos būdu – tai, kad vėlesniais amžiais dalis valstybinių palivarkų atiteko privatiems asmenims, galime manyti, kad kai kurie iš jų mūsų dienas pasiekė dvarų forma. Ta pati situacija liečia ir prie kaimų bei miestelių išmatuotus užsienius – nors jų skaičių galėjome nustatyti, tačiau nebuvo šaltinių leidžiančių juos lokalizuoti, todėl apie tai jog dalis užsienių ilgainiui virto kaimais ir išliko iki mūsų dienų sprendžiame tik iš kaimų, turinčių Užusienio pavadinimus.

¹⁴⁸Ten pat; Šeduvos karčemos architektūriniai –konstrukciniai tyrimai. *Daugyvenės kultūros istorijos muziejaus – draustinio archyvas*, f. RPT, a.23, b.63.

¹⁴⁹ MIŠKINIS, A. *Lietuvos urbanistika: istorija, dabartis, ateitis*. Vilnius, 1991, p.54-63.

¹⁵⁰ BALĖNAITĖ, L. Vietinės reikšmės urbanistikos paminklas Šeduva. Istoriniai tyrimai. Vilnius, 1993. *Daugyvenės kultūros istorijos muziejaus – draustinio archyvas*.

2 lentelė. Upytės valsčiaus Valakų reformos paveldo struktūriniai elementai

XVI A. SUFORMUOTO VALAKINIO KRAŠTOVAIZDŽIO ELEMENTAI	XXI A. IŠLIKĘ VALAKINIO KRAŠTOVAIZDŽIO ELEMENTAI
GATVINIAI KAIMAI	
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Trilaukė režinė sistema</i> - kaimo žemė buvo padalinta į tris laukus, kuriuose pamečiui keistos žemės ūkio kultūros: pūdimas, žiemkenčiai, vasarojus. • <i>Užusieniai</i> – matuojant kaimo žemę, dėl gamtinių kliūčių prie bendrų kaimo laukų neprijungti dirbamos žemės plotai. Dalyje jų įsikūrė vienkiemiai, vėliau susiformavo kaimai. 	<ul style="list-style-type: none"> • Su mažais pakitimais išsilaikė iki XX a. pirmosios pusės. Panaikinta išskirsčius kaimus į vienkiemius bei atliekant kolūkinę reformą. • Išliko vietoj kai kurių užusienių susiformavę kaimai.
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Kaimo planinė struktūra</i> – iki tol padrikai išsimėčiusios arba netvarkingai susibūrusios į grupes žemdirbių sodybos buvo sukeltos į taisyklingos formos kaimus. • <i>Sodybos planinė užstatymo struktūra</i> – sodyba išdėstyta viduriniame lauke, vienoje arba abiejose gatvės pusėse, siekiant apsaugoti pastatus nuo gaisrų kluonas statytas atokiau nuo kitų sodybos statinių, gyvenamasis namas statomas galu į gatvę. • <i>Naujas pastato tipas</i> – reikalauta, statyti diendaržinius tvartus. 	<ul style="list-style-type: none"> • Išliko tik tie gatviniai kaimai, kurie nebuvo išskirsyti į vienkiemius. Išskirstytų į vienkiemius išliko užstatymo struktūros fragmentai. Susiformavo kaimaviečių kultūrinis sluoksnius. • Sodybos planinė užstatymo struktūra išliko. • Kai kuriuose kaimuose išliko diendaržinių tvartų fragmentai, pamatai.

<ul style="list-style-type: none"> • <i>Kaimo gatvė</i> – suformuota tiesi, skersai per visą vidurinį lauką einanti kaimo gatvė, pagal kurią išdėstytos sodybos. • <i>Kelių tinklas</i> – įkūrus naują kaimų tinklą, suformuotos ir naujos kelių, jungusių kaimus tarp savęs ir su dvarais, trasos. 	<ul style="list-style-type: none"> • Išliko • Vietinės reikšmės kelių tinklas pakito XX a. pertvarkant agrožemėnaudą ir gyvenviečių tinklą.
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Kaimų sienos, valakų ir rėžių ribos</i> – rėžių ribos ir kaimų sienos žymimos ežiomis, riboženkliais, tvoromis, akmenų juostomis, apsodinamos želdiniais. 	<ul style="list-style-type: none"> • Išliko buvusių sodybinių rėžių ir kaimų ribų apželdinimo fragmentai.
MIESTELIAI	
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Trilaukė rėžinė sistema</i> - miestelėnų valakai buvo atskirti nuo taisyklingai išmatuoto sodybinio sklypo ir išmatuoti šalia miesto. • <i>Užusieniai</i> – matuojant kaimo žemę, dėl gamtinių kliūčių prie bendrų kaimo laukų neprijungti dirbamos žemės plotai. Dalyje jų įsikūrė vienkiemiai. 	<ul style="list-style-type: none"> • Neišliko • Išliko vietoj kai kurių užusienių susiformavę kaimai.
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Stačiakampis planas</i> – miestelis būdavo pertvarkomas: centre išmatuojama kvadratinė turgaus aikštė, į jos kampus sueina 8 gatvės, aikštę supa taisyklingos formos kvartalai. 	<ul style="list-style-type: none"> • Išliko aikštės planas ir gatvių tinklas. Susiformavo miestelių kultūrinis sluoksnis.
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Miestelio laukų sienos, valakų ir rėžių ribos</i> – rėžių ribos ir miestelėnų laukų sienos žymėtos ežiomis, riboženkliais, akmenų juostomis, apsodintos želdiniais. 	<ul style="list-style-type: none"> • Neišliko
PALIVARKAI	

<ul style="list-style-type: none"> • <i>Palivarkų tinklas</i> – nepaimtuose kaimų valakuose pradėti kurti palivarkai 	<ul style="list-style-type: none"> • Išliko fragmentinis palivarkų tinklas.
---	--

Tokius Upytės valsčiaus valakinio kraštovaizdžio pokyčius bei paveldo išlikimo laipsnį lėmė gamtinės sąlygos, gamybinės technologijos, įvairūs techniniai, socialiniai bei kultūriniai procesai bei svarbiausi veiksniai – agrarinės reformos. Tyrimo metu nustatyta, jog iki šių dienų išliko šie valakinio kraštovaizdžio elementai: gatvinių rėžinių kaimų plano struktūros fragmentai, sodybų planinė užstatymo struktūra, kaimų gatvės, sodybinių rėžių ribų, gatvės apželdinimo fragmentai. Per keturis gatvinių rėžinių kaimų gyvavimo šimtmečius susiformavo kaimaviečių kultūrinis sluoksnis. Perplanuotų miestelių išliko: aikštės planas, gatvių tinklas, susiformavęs kultūrinis sluoksnis.

III. VALAKŲ REFORMOS PAVELDAS VALSTYBĖS APSAUGOJE IR ŠIO PAVELDO APSAUGOS METMENYS

Valakų reforma suformavo savitus Lietuvos kultūrinio kraštovaizdžio bruožus. O kartu, kaip pavyko išsiaiškinti paveldotyrinio tyrimo metu, papildė kultūros paveldą naujais kompleksinio lygmens objektais: gatviniais režiniais kaimais, stačiakampio plano miesteliais. Profesorius J. Bučas 1993 m. teigė, jog Valakų reformos istorinio laikotarpio išlikę užstatymo fragmentai ir atskiri jos elementai turi didžiulę mokslinę, meninę ir kraštovaizdinę reikšmę, todėl saugomo kraštovaizdžio teritorijose tikslinga išskirti arba atkurti šios istorinės epochos apgyvendinimo struktūros fragmentus ir suteikti jiems urbanistinio arba etnokultūrinio draustinio režimą.¹⁵¹

Tad kokiomis gi formomis šio paveldo vertybės dominuoja Lietuvos valstybės apsaugoje?

Gatviniai kaimai, vykdant vienkieminę žemės reformą, buvo išskirstyti į vienkiemius, sovietmečiu tapę kolūkių ir tarybinių ūkių gyvenvietėmis, patyrė naujas transformacijas. Tik Rytų Lietuvoje, okupuotoje Lenkijos, kur vienkieminė žemėtvarka buvo atlikta tik iš dalies, neišskirstyti į vienkiemius kaimai išliko iki XX a. vidurio. Kaip parodė atliktas paveldotyrinis tyrimas, didžioji dalis gatvinių režinių kaimų užstatymo struktūros sunyko, valakinę žemėvaldą liudijančių ženklų neliko. Todėl ir paminklosaugos interesų objektu tapo tik tie gatviniai kaimai, kurie išlaikė daugiausia šiems kaimams būdingų bruožų, arba vertingesni šių kaimų statiniai, atspindintys liaudies architektūros tradicijas.¹⁵² Miestelių planinė struktūra kito dar daugiau – įvairių reformų ir perplanavimų metu buvo pakeista užstatymo struktūra, panaikinta jų žemėvalda. Stačiakampis planas didžiąja dalimi prarado savo pirminį vaizdą. Įteisinus šių miestelių valstybinę apsaugą, įteisinta ir stačiakampio plano fragmentų apsauga: aikštės planas bei gatvių tinklas.¹⁵³

Valakinio paveldo elementai iki Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo į Kultūros paminklų sąrašą buvo įrašomi ir saugomi kaip architektūros (gatviniai kaimai ar jų fragmentai) ar urbanistikos objektai (miesteliai).¹⁵⁴ 1994 metais išleidus Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymą, valakinio paveldo elementai saugoti kaip pavieniai statiniai arba

¹⁵¹ BUČAS, J. *Lietuvos kraštovaizdžio saugotinių vertybių sistemos formavimo ir apsaugos metodologiniai pagrindai*. Kaunas, 1993, p.62.

¹⁵² BUČAS, J. Saugotinių senųjų gyvenviečių tvarkymas. *Kultūros paminklai*. Vilnius, 2004, t.11.

¹⁵³ *Lietuvos urbanistikos paveldas: vertybių įteisinimas, apsauga, tvarkymas (1967-1993). Dokumentų rinkinys*. Vilnius, 2005.

¹⁵⁴ *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas*. Vilnius, 1973; *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas (tęsinys)*. Vilnius, 1977.

kompleksiniai objektai (gatviniai kaimai, gatvinių kaimų fragmentai – sodybos), urbanistinės vietovės (miesteliai), archeologinės vietovės (senosios miestų vietos).¹⁵⁵

2004 m. rugsėjo 28 d. priimto Lietuvos Respublikos Nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymo 21 straipsnyje jau reglamentuojama vietovių apsauga: „Kultūros paveldo vietovių apsaugai Saugomų teritorijų įstatymo nustatyta tvarka steigiami istoriniai nacionaliniai parkai, istoriniai regioniniai parkai, kultūriniai rezervatai ir kultūriniai draustiniai. Senamiesčių, istorinių miestų ir miestelių dalių, etnokultūrinių kaimų ir kitų gyvenamųjų vietovių ar jų dalių apsaugai taikomas kultūrinių draustinių statusas“.¹⁵⁶ Kultūrinio draustinio statuso suteikimas rodo, kad Lietuvos paveldosaugos sistemoje turėtų atsirasti kompleksinė arba integralioji paveldo apsauga. Tai iliustruoja Lietuvos Respublikos Saugomų teritorijų įstatyme pateikiami draustinių steigimo tikslai: išsaugoti gamtos ir kultūros paveldo teritorinius kompleksus (vertybes), vietoves; sudaryti sąlygas moksliniams tyrimams; propaguoti gamtos ir kultūros paveldo teritorinius kompleksus (vertybes), vietoves. Čia pat išskiriamos ir kultūrinių draustinių rūšys: archeologiniai, istoriniai, etnokultūriniai, urbanistiniai /architektūriniai.¹⁵⁷ Taigi, valakų reformos paveldas (gatviniai kaimai bei miesteliai) turėtų būti saugomas etnokultūriniuose ir urbanistiniuose draustiniuose. Valakinio paveldo apsauga turėtų tapti kompleksine, tai yra saugomi ne atskiri elementai, o visi išlikę komponentai – želdinių masyvai, kultūrinis sluoksnis, sodybinis išplanavimas, užstatymo struktūra.

Gatvinių kaimų išsaugojimo metmenis bandoma apibrėžti ir kituose teisės aktuose. 2003 m. rugsėjo 16 d. Lietuvos Respublikos vyriausybė patvirtino Lietuvos etnografinių kaimų išlikimo ilgalaikę programą, kurioje akcentuota ir gatvinių kaimų įregistravimo Kultūros vertybių registre bei išsaugojimo būtinybė, siekiant etnografinių kaimų etninės kultūros paveldo ir gyvosios tradicijos, gamtos, istorijos, mitologijos, archeologijos vertybių išsaugojimo.¹⁵⁸

Ir nors šiandieninė Lietuvos paveldosaugos teisinė bazė imama orientuoti į kompleksinės visumos išsaugojimą, tačiau iki tol vykdyta orientacija į pavienių objektų kultūrinės vertės išsaugojimą padarė daug žalos – sunyko tie kraštovaizdžio elementai, kurie nebuvo vertinami kaip paveldo vertybės. Pavyzdžiui įrašant gatvinį kaimą kultūros paminklų sąrašą buvo saugomos tik statinių grupės, nekreipiant dėmesio į kaimo gatvę, susiformavusią želdinių sistemą, užstatymo planą ar kaimavietės kultūrinį sluoksnį. Kiek geresnė padėtis vyravo

¹⁵⁵ Lietuvos Respublikos Nekilnojamojo kultūros vertybių apsaugos įstatymas. [žiūrėta 2006 m. gruodžio 2 d.].

Prieiga per internetą: <http://www.heritage.lt/t_aktai/istatymai/nkvai.htm>.

¹⁵⁶ Lietuvos Respublikos Nekilnojamojo kultūros vertybių apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas. [žiūrėta 2006 m. gruodžio 2 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.heritage.lt/t_aktai/istatymai/nkpai.htm>.

¹⁵⁷ Lietuvos Respublikos Saugomų teritorijų įstatymas. [žiūrėta 2006 m. gruodžio 2 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.heritage.lt/t_aktai/istatymai/saugomu_teritoriju.htm>.

¹⁵⁸ Lietuvos etnografinių kaimų išlikimo ilgalaikė programa. [žiūrėta 2006 m. gruodžio 2 d.]. Prieiga per internetą: <http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=246663>

miestelių apsaugoje – čia saugoti ne tik aikštės planas bei gatvių tinklas, bet ir kultūrinis sluoksnius.¹⁵⁹

Paveldą suvokti kaip kompleksinį vieneta, kuriame kultūros ir gamtos objektai negali būti išsaugoti be ryšio vienas su kitu ir juos supančios aplinkos, reikalauja ir tarptautiniai dokumentai. Kultūros ir gamtos paveldo apsaugos konvencijoje skatinama pereiti nuo atskirų paminklų prie paveldo teritorijų apsaugos, kraštovaizdinę kultūros paveldo apsaugos sampratą formuoja Europos kraštovaizdžio konvencija.¹⁶⁰ Kultūros ir gamtos paveldas vertinamas kaip kompleksinė kraštovaizdžio vertybių sistema tik Lietuvos Saugomų teritorijų įstatyme. Čia ir paveldo objektai suvokiami kaip atskiri arba tankias grupes sudarantys gamtos ir kultūros paveldo objektai - kraštovaizdžio elementai, kuriems dėl jų vertės teisės aktais nustatytas specialus apsaugos ir naudojimo režimas.¹⁶¹ Tuo tarpu Lietuvos Respublikos Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo pakeitimo įstatyme dominuoja tik kultūros paveldo terminas – karta iš kartos paveldimos, perimamos, sukurtos ir perduodamos kultūros vertybės, svarbios etniniu, istoriniu, estetiniu ar moksliniu požiūriu. Tie patys minėtieji kultūriniai draustiniais suvokiami ne kaip gamtos ir kultūros paveldas, bet tik kaip kultūros paveldo vietovė.¹⁶²

Lietuvoje kaip kultūros vertybės yra saugoma apie 50 tradicinių **kaimo** gyvenviečių, virš 50 sodybų (daugiausia Aukštaitijoje ir Dzūkijoje) ir apie 170 pavienių etninės architektūros pastatų. Tačiau daug kaimų apskritai nėra saugoma. Kadangi nepakankamai atsižvelgiama į regioninius trankos aspektus, nė vienas Vidurio Lietuvos (buvusio Upytės valsčiaus teritorijos) gatvinis kaimas ar geriausiai išlikę gatvinio kaimo fragmentai nėra įrašyti į Kultūros vertybių registrą.¹⁶³

Iš dviejų Valakų reformos metu Upytės valsčiuje pertvarkytų Šeduvos ir Panevėžio **miestelių**, įteisinta tik Šeduvos miestelio gatvių tinklo ir aikštės plano apsauga. Šiam, į Kultūros

¹⁵⁹ Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas. Vilnius, 1973; Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas (tęsinys). Vilnius, 1977; Kultūros vertybių registras. [žiūrėta 2007 m. kovo 7 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.kpc.lt/index.php?Lang=34&ItemId=28602>>; Vietinės reikšmės Urbanistikos paminklo UV41 – Šeduvos miesto, sklypų suplanavimo projektas. Vilnius, 1998. Kultūros paveldo departamento Šiaulių teritorinio padalinio archyvas.

¹⁶⁰ Pasaulinio gamtos ir kultūros paveldo globos konvencija. [žiūrėta 2006 m. gruodžio 2 d.] Prieiga per internetą: <http://www.heritage.lt/t_aktai/konvencijos/paveldo_globos.htm>; Europos kraštovaizdžio konvencija. Vilnius, 2001.

¹⁶¹ Lietuvos Respublikos Saugomų teritorijų įstatymas. [žiūrėta 2006 m. gruodžio 2 d.] Prieiga per internetą: <http://www.heritage.lt/t_aktai/istatymai/saugomu_teritoriju.htm>.

¹⁶² Lietuvos Respublikos Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas. [žiūrėta 2006 m. gruodžio 2 d.] Prieiga per internetą: <http://www.heritage.lt/t_aktai/istatymai/nkpai.htm>.

¹⁶³ Kultūros vertybių registras. [žiūrėta 2007 m. kovo 7 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.kpc.lt/index.php?Lang=34&ItemId=28602>>; Lietuvos etnografinių kaimų išlikimo ilgalaikė programa. [žiūrėta 2006 m. gruodžio 2 d.] Prieiga per internetą: <http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=246663>.

vertybių registrą įtrauktam Kultūros paveldo objektui priežiūros, tvarkymo ir naudojimo sąlygas nustato kultūros paveldo objekto sklypų suplanavimo projektas, kuriame akcentuota XVI – XVIII a. pab. gatvių planinės struktūros ir aikštės užstatymo linijų apsauga.¹⁶⁴

Dažniai kraštovaizdis suvokiamas kaip vaizdinga gamtinė teritorija. Tačiau kraštovaizdžio elementus sudaro ne vien tik gamtos paveldas, bet ir kultūros paveldas – bendra jų visuma. Galbūt dėl tokio supratimo ilgą laiką šie elementai buvo saugomi dažniausiai atskirai vienas nuo kito – nekreipiant dėmesio į tai, kad žmogus savo kryptingais veiksmais pertvarkydamas gamtą, suformavo kraštovaizdį, kuriame gamtos ir žmogaus sukurti elementai yra neatskiriami vienas nuo kito. Todėl kalbant apie Valakų reformos paveldą negalime kalbėti tik apie kultūros vertybių apsaugą, būtina įvertinti kraštovaizdžio, kaip visumos (gamtos ir kultūros) pokyčius. Todėl nuo šio paveldo sąvokos turėtų būti neatsiejama integralioji paveldosaugos samprata kai gamtos ir kultūros paveldas yra saugomas neatsiejamai vienas nuo kito.

Valakų reformos paveldo apsaugą apsunkina keletas faktorių: šio paveldo inventorizacijos nebūvimas, atsitiktinė objektų atranka, spartus objektų naikinimas. Siekiant atrinkti svarbiausias šio paveldo vertybes, būtina išstudijuoti šios paveldo grupės istorinę raidą ir atlikti išsamią šio paveldo inventorizaciją, išsiaiškinti kokie ir kokios būklės objektai yra kiekviename regione, vizualinių apžiūrų metu, nustačius objekto vertę ir išlikimo būklę bei įvertinus išlikimo galimybes vykdyti vertingiausių objektų atranką. Iš tyrimo metu nustatytų Valakų reformos paveldo elementų: gatvinių kaimų, reformos metu perplanuotų miestelių, mažiausiai reglamentuota ir silpniausiai vykdoma gatvinių kaimų atranka ir apsauga. Gatvinių kaimų atranka turėtų būti atliekama regioniniu ir tipologiniu požiūriu. Šiuo metu saugomi gatviniai kaimai atspindi tik rytinius ir pietrytinius Lietuvos regionus, kai turėtų atspindėti kiekvieno regiono ypatumus.¹⁶⁵

Išlikusio valakinio paveldo kaitą ir nykimą nulemia naujų pastatų statyba - gatviniai kaimai bei juose išlikę režinių sodybų fragmentai vis sparčiau užstatomi naujais pastatais, o išlikę senieji praranda estetinį vaizdą, kartu suardoma senoji kaimo užstatymo struktūra.

Išanalizavus valakinio paveldo išlikimo laipsnį bei susipažinus su kitų autorių pateiktais įvairių paveldo grupių apsaugos metmenimis bei panaudojus jų išvalgas,¹⁶⁶ siūlomi keli šio paveldo apsaugos kompleksiniu lygmeniu metodai:

¹⁶⁴ *Vietinės reikšmės Urbanistikos paminklo UV41 – Šeduvos miesto, sklypų suplanavimo projektas*. Vilnius, 1998. Kultūros paveldo departamento Šiaulių teritorinio padalinio archyvas.

¹⁶⁵ JARUKAITIENĖ, A. Etnografinių kaimų gyvenviečių apskaitos problemos. In *Mokslinė praktinė konferencija Lietuvos medinis paveldas*. Rumšiškės, 2006.

¹⁶⁶ BUČAS, J. Saugotinių senųjų gyvenviečių tvarkymas. *Kultūros paminklai*. Vilnius, 2004, t.11; PILIPAVIČIENĖ, G.; PUODŽIUKIENĖ, D.; ir MIKNEVIČIENĖ, G. E. Vilniaus medinė architektūra. Apibūdinimas, išsaugojimo galimybės. In *Mokslinė praktinė konferencija Lietuvos medinis paveldas*. Rumšiškės, 2006, p.131-135.

Objektus paliekant saugoti vietose. In situ saugomi vertingiausi paveldo objektai. Tačiau saugomas turi būti ne tik kultūros paveldas bet ir jo aplinka – užstatymo struktūra, medžiagiškumas, santykis su kraštovaizdžiu.

Kadangi Valakų reforma suformavo naują gyvenviečių tipą bei pakeitė žemėvaldos, želdynų, inžinerines ir užstatymo struktūras, t. y. suformavo naują kraštovaizdį, tai ir saugomas turi būti konkrečios teritorijos, kuriose būtų daugiausia išlikusių valakinio kraštovaizdžio elementų. Pavyzdžiui – gatvinis rėžinis kaimas gali būti saugomas ne tik kaip liaudies architektūros pavyzdys, bet ir kaip valakų reformos pasekmė – sodybų išdėstymas, želdiniai, žymintys rėžių vietas, kultūrinis sluoksnis. Šiuo atveju būtina įtraukti į Kultūros vertybių registrą ir vertingiausias buvusių gatvinių kaimų sodybų planinės struktūros užstatymo fragmentus. Tokia apsauga visiškai neįmanoma be šių objektų savininkams teikiamos valstybės finansinės paramos. Šio paveldo savininkams turėtų būti sudarytos tokios finansinės sąlygos, kad jie būtų suinteresuoti išlaikyti sodybinį planą, užstatymą, apželdinimą.

Perkeliant į muziejines teritorijas. Nesant galimybei gatvinio rėžinio kaimo plano fragmentų, rėžinių sodybų užstatymo fragmentų išsaugoti vietoje, galima perkelti juos į muziejines ekspozicijas. Šiuo metu perkeltų medinių pastatų iš gatvinių kaimų ekspozicijos yra Lietuvos liaudies buities muziejuje, Žemaičių „Alkos“ muziejuje, Panevėžio kraštotyros muziejuje, Daugyvenės kultūros istorijos muziejuje - draustinyje.¹⁶⁷ Kaip pavyzdį galime pateikti Radviliškio rajono, Daugyvenės kultūros istorijos muziejuje – draustinyje, atkuriamą Valakų reformos metu įkurtą Kleboniškių kaimą. Čia atkeliami pastatai statomi senųjų pastatų vietoje, siekiant atkurti senąjį kaimo vaizdą: užstatymo struktūrą, apželdinimą. Perkeliamos sodybos statomos tokioje aplinkoje, kokioje ir susiformavo - gatviniame kaime. Kiti muziejai įkurti neautentiškose vietose, daugiau orientuoti į kaimo architektūros ir buities eksponavimą, negu į buvusios gatvinių kaimų užstatymo struktūros eksponavimą. Tokiu būdu perkeliamas objektas praranda dalį savo vertės dėl pirminės jį supusios aplinkos praradimo.

Išsaugant tik informaciją apie paveldo objektą - atliekant inventorizaciją, fotofiksaciją, apmatavimus. Šį metodą galima taikyti blogos fizinės būklės objektams, kurių išsaugoti nėra galimybių, mažesnės kraštovaizdinės reikšmės objektams. Saugant informaciją apie paveldo objektą būtina atlikti fotofiksaciją, fotogrametrinius tyrimus, apmatavimus. Informacijos išsaugojimas vertingas bendram proceso pažinimui, mokslinių poreikių tenkinimui.

¹⁶⁷ STANIKŪNAS, V. Mediniai architektūros objektai muziejuose po atviru dangumi. In *Mokslinė – praktinė konferencija Lietuvos medinis paveldas*. Rumšiškės, 2006, p. 15-18.

Lauko tyrimų metu surinkti duomenys rodo, kad pritaikius kompleksinės paveldo apsaugos principus, paliekant vietoje galima būtų saugoti keletą daugiausiai valakinio kraštovaizdžio elementų turinčių objektų – Žibartų ir Šniukonių kaimus bei kitų kaimų vertingiausias sodybų užstatymo fragmentus, želdinių sistemą. Kitų objektų apsauga turėtų būti vykdoma pritaikius trečiąją apsaugos metodą. Pavyzdžiui, vienintelio Vėriškių kaime išklikusio diendaržio pamatai, turėtų būti užfiksuoti detalių apmatavimų metu.

IŠVADOS

1. Valakų reformos nuostatai reglamentavo Lietuvos kraštovaizdžio teritorinių ir užstatymo struktūrų pokyčius. Valakų reformos įtakoje susiformavo trilaukė režinė sistema, gatviniai režiniai kaimai su nauja sodybos planine užstatymo struktūra, naujas pastato tipas - diendaržis, stačiakampis miestelių planas, kelių tinklas, palivarkų tinklas, naujos agroželdynų erdvinės formos. Po reformos įgyvendinimo pakito Lietuvos kraštovaizdis – kaimų struktūroje ėmė dominuoti taisyklingos formos elementai, dirbami laukai buvo sujungti į didelius taisyklingus plotus, kuriuos dalino taisyklingi lygiagretūs rėžiai, susiformavo tiesių gatvių ir kelių tinklas.

2. Valakų reformos metu Upytės valsčiaus valstybinėse žemėse buvo įkurti 357 kaimai su 126 užusieniais ir 2 miesteliai. Šaltinių, leidžiančių nustatyti Upytės valsčiuje įkurtų palivarkų skaičių neturime.

3. Tyrimo metu buvo lokalizuoti 279 Upytės valsčiaus inventoriuje minimi kaimai. Analizei panaudojus XIX a. - XX a. pradžios žemėlapius, nustatyta, kad jau nėra 103 kaimų tais pavadinimais, kokiais jie nurodyti XVI a. inventoriuje. Tyrimo metu nerastas 81 kaimas. Iš jų 32 kaimams nustatyti pavyko tik apytikres buvimo vietas.

4. Lauko tyrimų metu inventorizavus 20 kaimų, nustatyta, jog išliko kaimų su pavieniais valakinio kraštovaizdžio elementais: kaimo gatve, želdinių fragmentais, kaimų su kaimo planinio užstatymo fragmentais: keliomis režinėmis sodybomis su planine užstatymo struktūra, kaimo gatve, buvusių sodybinių rėžių bei kaimo gatvės apželdinimo fragmentais bei kaimų, kuriuose išliko beveik pilna kaimo planinė struktūra su režinėmis sodybomis, kaimo gatve, buvusių sodybinių rėžių bei kaimo gatvės apželdinimo fragmentais. Miesteliuose išliko stačiakampio plano aikštės struktūra ir pagrindinių gatvių tinklas. Be šių išlikusių elementų, visų gatvinių režinių kaimų bei miestelių vietose susiformavo kultūrinis sluoksnis. Prielaidos būdu nustatyta, kad išliko ir fragmentinis palivarkų tinklas.

5. Nors tipologinė paveldo samprata plečiasi, paveldosaugos sistemoje Valakų reformos paveldo terminas neįtvirtintas. Iki šiol Valakų reformos paveldas saugotas išlaikant pavienių - elementinių objektų kultūrinę vertę, nepaisant jų pirminės kompleksinės visumos. Lietuvos Respublikos Nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymu jau bandoma įtvirtinti kompleksinę arba integraliąją etnokultūrinių kaimų bei miestelių dalių apsaugą, suteikiant jiems kultūrinių draustinių statusą. Tačiau pats Valakų reformos paveldas vis dar nėra suprastas ir įvertintas kaip kompleksinis Lietuvos

kraštovaizdžio įvairovės komponentas bei saugotinas kompleksinis kultūros objektas. Išsaugoti Valakų reformos paveldą galime tik pilnai jį inventorizavę ir įvertinę. Siūlomi trys kompleksinio lygmens valakinio paveldo apsaugos būdai: objektus paliekant saugoti vietoje, perkelti į muziejines ekspozicijas tačiau kuo artimesnę objektui istorinę aplinką, išsaugant tik informaciją apie paveldo objektą. Pirmasis apsaugos būdas gali būti veiksmingas tik sukūrus tam tikrą savininkų finansinio rėmimo ir švietėjiškų priemonių politiką.

ŠALTINIAI

1. 1557 m. balandžio mėn. 1 d. D. k. Žygimanto Augusto valakų įstatymas. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t.1.
2. 1557 m. spalio mėn. 20 d. Iš Valakų įstatymo pakeitimų. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t.1.
3. 1562 m. spalio mėn. 31 d. Valsčiaus vaitų pareigos, prižiūrint valstiečių gyvenimą ir ūkininkavimą. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t.1.
4. 1569.VI.7. Plonėnų dvarelio, Upytės pav., inventorių. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t.1, 1934.
5. 1585.IX.26. Berštelių dvaro ir jo palivarkų, Upytės pav., inventorių. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t.1, 1934.
6. 1585.V.7. Pajstrės, Upytės pav., inventorių. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t.1, 1934.
7. 1587.III.3. Upytės dvaro ir jo kaimų inventorių. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t.1, 1934.
8. 1594.III.24. Nevėžnykų dvaro ir kaimų, Upytės pav., žmonių sąrašas. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t.1, 1934.
9. 1596.IX.22. Eirimaičių dvaro, Upytės pav., inventorių. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t.1, 1934.
10. 1597.VII.22. Lelaukių kaimo, Upytės pav., inventorių. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t.1, 1934.
11. 1600.X.17. Kaukėnų dvaro, Upytės pav., inventorių. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t.1, 1934.
12. 1642 m. balandžio 20 d. Gružių dvaro, Upytės pavieto, inventorių. *Lietuvos inventoriai XVII a.* Vilnius, 1962.
13. 1653 m. balandžio 23 d. Kundrėnų palivarko, Upytės pavieto, inventorių. *Lietuvos inventoriai XVII a.* Vilnius, 1962. 1684 m. balandžio 23 d. Pajuostės dvaro, Upytės pavieto, inventorių. *Lietuvos inventoriai XVII a.* Vilnius, 1962.
14. 1670 m. balandžio 23 d. Žeimelio miestelio, Upytės pavieto, inventorių. *Lietuvos inventoriai XVII a.* Vilnius, 1962.
15. 1692 m. lapkričio 11 d. Savitiškio dvaro, Upytės pavieto, inventorių. *Lietuvos inventoriai XVII a.* Vilnius, 1962.

16. 1693 m. birželio 24 d. Judeikių, arba Lieporių, dvaro, Upytės pavieto, inventorius. *Lietuvos inventoriai XVII a.* Vilnius, 1962.
17. BALĖNAITĖ, L. Vietinės reikšmės urbanistikos paminklas Šeduva. Istoriniai tyrimai. Vilnius, 1993. *Daugyvenės kultūros istorijos muziejaus – draustinio archyvas.*
18. *Europos kraštovaizdžio konvencija.* Vilnius, 2001.
19. *Išdagiečių kaimas (Lygumų val. Šiaulių apskr.).* Šiaulių „Aušros“ muziejaus etnografijos skyriaus archyvas. B.50.
20. Kultūros vertybių registras. [žiūrėta 2007 m. kovo 7 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.kpc.lt/index.php?Lang=34&ItemId=28602>.
21. *Lietuvos etnografinių kaimų išlikimo ilgalaikė programa.* [žiūrėta 2006 m. gruodžio 2 d.]. Prieiga per internetą: http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=246663
22. *Lietuvos Respublikos Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas.* [žiūrėta 2006 m. gruodžio 2 d.]. Prieiga per internetą: http://www.heritage.lt/t_aktai/istatymai/nkpai.htm:
23. *Lietuvos Respublikos Saugomų teritorijų įstatymas.* [žiūrėta 2006 m. gruodžio 2 d.]. Prieiga per internetą: http://www.heritage.lt/t_aktai/istatymai/saugomu_teritoriju.htm.
24. *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas (tęsinys).* Vilnius, 1977.
25. *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas.* Vilnius, 1973.
26. *Lietuvos urbanistikos paveldas: vertybių įteisinimas, apsauga, tvarkymas (1967-1993).* *Dokumentų rinkinys.* Vilnius, 2005.
27. *Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymas.* Prieiga per internetą: http://www.heritage.lt/t_aktai/istatymai/nkvai.htm.
28. *Pasaulinio gamtos ir kultūros paveldo globos konvencija.* Prieiga per internetą: http://www.heritage.lt/t_aktai/konvencijos/paveldo_globos.htm.
29. PRASCEVIČIUS E. *Upytės valsčiuje įkurtų kaimų sąrašas.* Daugyvenės kultūros istorijos muziejus-draustinio archyvas.
30. Šeduvos karčemos architektūriniai – konstrukciniai tyrimai. *Daugyvenės kultūros istorijos muziejaus – draustinio archyvas*, f. RPT, a.23. b.63.
31. *Vietinės reikšmės Urbanistikos paminklo UV41 – Šeduvos miesto, sklypų suplanavimo projektas.* Vilnius, 1998. Kultūros paveldo departamento Šiaulių teritorinio padalinio archyvas.
32. 1554 г. *Инвентарь Упитской волости, въ Жмудской Земле.* Lietuvos Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, f.16-132.

33. 1554 г. Инвентарь Упитской волости, въ Жмудской Земле. *Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси*. Вильна, 1870. т.8.
34. 1557, октября 20. Дополнения и исправления Уставы на волоки, установленныя великимъ княземъ Сигизмундомъ Августом. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.33.
35. 1558, июня 20. Постановления великаго князя Сигизмунда Августа объ отправлении подводной повинности городами, местечками и Русскими волостями, о налоге на торговлю, шынкъ и ремесло и объ организации подводнаго дела. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.33.
36. 1558, мая 20. Инструкция, данная великимъ княземъ Сигизмундомъ Августом. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.33.
37. 1558, октября 20. Дополнения и исправления постановлений отъ 20 июня 1558 года, установленныя великимъ княземъ Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.33.
38. 1567, февраля 27. Устава и инструкция господарскимъ лесничимъ, данная великимъ княземъ Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.33.
39. Безъ даты. Устава, данная великимъ княземъ Сигизмундомъ Августомъ для определения обязанностей старость, державцевъ и урядниковъ замковъ, державъ и дворовъ господарскихъ Великаго Княжества Литовскаго, въ Виленскомъ и Троцкомъ поветахъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.33.
40. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.30.
41. Старинная Опись Уставы на волоки. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т.33.

LITERATŪRA

1. AVIŽONIS, K. *Rinktiniai raštai*. Vilnius, 1994.
2. BALČIŪNAS, V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos, ūkio ir statistikos šviesoje*. Kaunas, 1938.
3. BUČAS, J. Paveldosaugos objektas. *Literatūra ir menas*. 1992, nr.8.
4. BUČAS, J. Kai kurie kultūros vertybių sampratos ir apskaitos klausimai. *Kultūros paminklai*. Vilnius, 1994, t.1.
5. BUČAS, J. *Kraštotvarkos pagrindai*. Kaunas, 2001.
6. BUČAS, J. *Lietuvos kaimo kraštovaizdžio raida ir istorinės vertybės*. Vilnius, 1988.
7. BUČAS, J. *Lietuvos kraštovaizdžio saugotinių vertybių sistemos formavimo ir apsaugos metodologiniai pagrindai*. Kaunas, 1993.
8. BUČAS, J. Palikimas ar paveldas. *Naujasis Dienovidis*. 1993, nr. 17.
9. BUČAS, J. Saugotinių senųjų gyvenviečių tvarkymas. In *Kultūros paminklai*. Vilnius, 2004, t.11.
10. BUMBLAUSKAS, A. *Senosios Lietuvos istorija. 1009-1795*. Vilnius, 2005.
11. BUTKEVIČIUS, I. *Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos*. Vilnius, 1971.
12. ČEPAITIENĖ, R. *Laikas ir akmenys. Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*. Vilnius, 2005.
13. ČEPAITIENĖ, R. Požiūriai į kultūros paveldą dabarties Lietuvoje. *Kultūros paminklai*. Vilnius, 2002, t.9.
14. DUBONIS, A. Žemėvalda. In *Lietuvos didžiosios kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*. Vilnius, 2001.
15. DUNDULIENĖ, P. Trilaukės žemdirbystės sistemos atsiradimo ir išgalėjimo Lietuvoje klausimu. In. *Vilniaus universiteto mokslo darbai*. Vilnius, 1957, t. 3.
16. ERINGIS, K.; ir MILIUS, J. Vidurio Lietuvos lygumos žemėvaldos bruožai (pagal 1554 m. Upytės valsčiaus inventorių). Geografinis metraštis. *Geografinis metraštis*. 1979, t. 14.
17. GALINIENĖ, B.; ir STAČIOKAS R. Istorinis Lietuvos administracinis padalijimas. *Mokslas ir gyvenimas*. 1995, nr.2.
18. GLEMŽA, J. R. *Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga ir tvarkymas*. Vilnius, 2002.
19. GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, t.1.
20. GUDAVIČIUS, E. Vaivadija. In *Tarybų Lietuvos enciklopedija*. Vilnius, 1988, t.4.

21. GUDAVIČIUS, E. Žemė. In *Tarybų Lietuvos enciklopedija*. Vilnius, 1988, t.4.
22. JARUKAITIENĖ, A. Etnografinių kaimų gyvenviečių apskaitos problemos. In *Mokslinė praktinė konferencija Lietuvos medinis paveldas*. Rumšiškės, 2006.
23. JUČAS, M.; LUKŠAITĖ, I.; ir MERKYS, V. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1917 metų*. Vilnius, 1988.
24. JURGINIS, J. *Lietuvos valstiečių istorija (nuo seniausių laikų iki baudžiavos panaikinimo)*. Vilnius, 1978.
25. JURGINIS, J. *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*. Vilnius, 1962.
26. JURGINIS, J. Valakų reformos reikšmė Lietuvos miestams. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija*. 1975, t.3, p. 75-87.
27. KIAUPA, Z.; KIAUPIENĖ, J.; ir KUNCEVIČIUS, A. *Lietuvos istorija iki 1795 metų*. Vilnius, 1995.
28. KIAUPA, Z. Miestai. In *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*. Vilnius, 2001.
29. KIAUPA, Z. Upytės miestietiškujų gyvenviečių tinklo formavimasis XV-XVI a. pirmoje pusėje. In *Iš Panevėžio praeities: Upytės žemei 750 metų*. Panevėžys, 2004.
30. KIAUPIENĖ, J. *Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI a. - XVIII a.* Vilnius, 1988.
31. KUZMAITĖ, J. Žagrių mokesčio įvedimas Žemaitijoje ir jo pakeitimas Valakų reformos vykdymo metu. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija*. 1976, t.3.
32. *Lietuvos apgyventos vietos. Pirmojo visuotinio Lietuvos gyventojų 1923 m. surašymo duomenys*. Kaunas, 1925.
33. *Lietuvos TSR fizinė geografija*. Vilnius, 1958, t.1.
34. *Lietuvos TSR administracinio teritorinio suskirstymo žinynas*. Vilnius, 1976, t.2.
35. LUKINAS, M. Upytės krašto miškai XVI amžiuje. *Girios*. 1974, nr.1.
36. MAKSIMAITIENĖ, O. Keletas pastabų dėl seniausio Upytės valsčiaus 1556 m. inventoriaus. *Bibliotekininkystė ir bibliografija*. Vilnius, 1963, t. 2.
37. MAKSIMAITIENĖ, O. *Lietuvos istorinės geografijos ir kartografijos bruožai*. Vilnius, 1991.
38. MAKSIMAITIENĖ, O. Upytės senovė. In *Upytė*. Vilnius, 1986.
39. MERKIENĖ, R. Tvirtų raida Lietuvoje XVI-XVII a. In *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija*. 1976, t.3.
40. MILIUS, J. Upytės apylinkių žemės naudojimas, žemėvalda ir žemėtvarka valakų reformos laikais. In *Upytė*. Vilnius, 1986.
41. MIŠKINIS A. *Lietuvos urbanistika: istorija, dabartis, ateitis*. Vilnius, 1991.

42. MIŠKINIS, A. *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Vakarų Lietuvos miestai ir miesteliai*. Vilnius, 2004.
43. MIŠKINIS, Algimantas. *Linkuva. Istorinė urbanistinė raida. Žiemgalos krašto praeitis*. Kaunas, 1999.
44. OCHMANSKIS, J. *Senoji Lietuva*. Vilnius, 1996.
45. PILIPAVIČIENĖ, G.; PUODŽIUKIENĖ, D.; ir MIKNEVIČIENĖ, G. E. Vilniaus medinė architektūra. Apibūdinimas, išsaugojimo galimybės. In *Mokslinė praktinė konferencija Lietuvos medinis paveldas*. Rumšiškės, 2006.
46. PRASCEVIČIUS, E. Šeduva XVI a. vidurio dokumentuose. *Mūsų kraštas*. 1995, birželio 27.
47. PRASCEVIČIUS, Egidijus. Buvo Pravogala, dabar – Pakalniškiai. *Mūsų kraštas*. 1995, Balandžio 22.
48. PRASCEVIČIUS, Egidijus. Raginėnų kaimui – 460 metų. *Mūsų kraštas*. 1995, gegužės 11.
49. PRASCEVIČIUS, Egidijus. Šeduva XVI a. vidurio dokumentuose. *Mūsų kraštas*. 1995, birželio 27.
50. PRASCEVIČIUS, Egidijus. Šniukoniai prieš 460 metų. *Mūsų kraštas*. 1995, birželio 27.
51. PRASCEVIČIUS, Egidijus. Upytės valsčiaus Mondeikių vaitystė 1555 metais. *Tėvynė*. 1999, vasario 17.
52. PRASCEVIČIUS, Egidijus. Upytės valsčiaus Pravogalos ir Rokonių vaitystės 1554-1555 metais. *Mūsų kraštas*. 1996, birželio 12; Liepos 24.
53. PRASCEVIČIUS, Egidijus. Upytės valsčiaus Šakių ir Žibartonių vaitystės 1556 metais. *Mūsų kraštas*. 1996, balandžio 13.
54. PRASCEVIČIUS, Egidijus. Upytės valsčiaus Švainikų vaitystė 1555 metais. *Tėvynė*. 1999, balandžio 21.
55. RAGAUSKIENĖ, R. Panevėžys XVI – XVIII a.. In *Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m.* Panevėžys, 2003.
56. ROŽANKEVIČIŪTĖ, A. Istorinis paminklas: sampratos disonansai ir genezės problema. *Kultūros paminklai*. Vilnius, 2005, t.12.
57. SAMAS, A. *Žemėlapiai ir jų kūrėjai*. Vilnius, 1997.
58. STANIKŪNAS, V. Mediniai architektūros objektai muziejuose po atviru dangumi. In *Mokslinė – praktinė konferencija Lietuvos medinis paveldas*. Rumšiškės, 2006.
59. ŠEŠELGIS, K.; BARŠAUSKAS, J.; ir ČERBULĖNAS, K. KLEINAS, M. *Architektūra. Kaimo gyvenvietės ir gyvenamieji namai*. Vilnius, 1965.

60. ŠEŠELGIS, K. *Lietuvių liaudies architektūros paminklai. Gatviniai ir vienkieminiai Aukštaitijos kaimai*. Vilnius, 1998, t.5.
61. ŠEŠELGIS, K. *Lietuvos urbanistikos istorijos bruožai (nuo seniausių laikų iki 1918 m.)*. Vilnius, 1986.
62. TYLA, A.; ir VANSEVIČIUS, S. Apskritis. In *Tarybų Lietuvos enciklopedija*. Vilnius 1985, t.1.
63. VASKELA, G. *Žemės reforma Lietuvoje 1919 – 1940*. Vilnius, 1998.
64. VILIMAS, D. Upytės pavietas XVI a. pabaigoje. In *Iš Panevėžio praeities: Upytės žemei 750 metų*. Panevėžys, 2004.
65. ДОВНАР - ЗАПОЛЬСКИЙ М. *Государственное хозяйство Вел. Княж. Литовск. При Ягеллонах*. Киев, 1901.
66. ПИЧЕТА, В.И. *Аграрная реформа Сигизмунда – Августа в Литовско - Русском государстве*. Москва, 1958.

PRIEDŲ SĄRAŠAS

1 priedas. Žemėlapis. Upytės žemė XIII-XVI a. Sudarė O. Maksimaitienė (MAKSIMAITIENĖ, O. Upytės senovė. In *Upytė*. Vilnius, 1986, p.22).

2 priedas. Žemėlapis. Upytės pavietas pagal 1554 m. Valakų reformos duomenis. Sudarė J.Milius (MILIUS, Jonas. Upytės apylinkių žemės naudojimas, žemėvalda ir žemėtvarka valakų reformos laikais. In *Upytė*. Vilnius, 1986, p.31).

3 priedas. Žemėlapis. Retrospektyvinis Upytės pavieto miškų žemėlapis. Sudarė M. Lukinas (LUKINAS, Mikalojus. Upytės krašto miškai XVI amžiuje. *Girios*, 1974, nr.2, p.12).

4 priedas. Žemėlapis. Upytės pavietas XVI a. pabaigoje. Sudarė D.Vilimas (VILIMAS, D. Upytės pavietas XVI a. pabaigoje. In *Iš Panevėžio praeities: Upytės žemei 750 metų*. Panevėžys, 2004, p.56).

5 priedas. XVI a. įkurtų ir XXI a. lokalizuotų Upytės valsčiaus valstybinių kaimų sąrašas.

6 priedas. Šeduvos apylinkių kaimai (Radviliškio r.) 1865 m. Kauno gubernijos trejų varstų žemėlapyje (1:126 000 mastelio).

7 priedas. Šeduvos apylinkių kaimai (Radviliškio r.) 1915 m. Vakarų Rusijos žemėlapyje „Karte des Westlichen Russlands“ (1:100 000 mastelio, planšetas N 19).

8 priedas. Šeduvos apylinkių kaimai (Radviliškio r.) 1939 m. sudarytame pagal 1897 m. apmatavimus Generalinio štabo žemėlapyje (1:50 000 mastelyje).

9 priedas. 1811 m. Jasiūnų kaimo (XVI a. priklausiusio Vildūnų vaitystei) planas. (PAMERNECKIS, S.; ir SAKALAUŠKAITĖ, R. Senkonių palivarko inventorių. *Lietuvos istorijos studijos*. Vilnius, 2005, t.16 (priedas).

10 priedas. Gražionių kaimo planinė struktūra. XX a. ketvirtas dešimtmetis (Šiaulių „Aušros“ muziejaus etnografijos skyriaus archyvas, b.50).

11 priedas. Gražionių kaimo Vaitiekūno sodybos užstatymo struktūra. XX a. ketvirtas dešimtmetis. (Šiaulių „Aušros“ muziejaus etnografijos skyriaus archyvas, b.50).

12 priedas. Gražinių kaimo Vaitiekūno sodybos diendaržio planas. XX a. ketvirtas dešimtmetis. (Šiaulių „Aušros“ muziejaus etnografijos skyriaus archyvas, b.50).

13 priedas. 1938 m. Gražionių kaimo Vaitiekūno sodybos diendaržio bei 1937 m. Išdagiečių kaimo diendaržio nuotraukos (Šiaulių „Aušros“ muziejaus archyvas).

14 priedas. Lauko tyrimų metu inventorizuotų kaimų nuotraukos.

15 priedas. 1791 m. iš 1852 m. Šeduvos miestelio planai. (Šeduvos karčemos architektūriniai – konstrukciniai tyrimai. *Daugyvenės kultūros istorijos muziejaus – draustinio archyvas*, f. RPT, a.23, b.63).